

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук**

Кафедра психології

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ**

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня
БАКАЛАВР**

за спеціальністю 053 Психологія

РАТКІНОЇ АНАСТАСІЇ ОЛЕКСАНДРІВНИ

Кваліфікаційна робота
допущена до захисту
Зав. кафедри _____
«04» травня 2026 р.

Науковий керівник:
Раєвська Я.М.,
доктор психологічних наук,
професор
Рецензент:
Руденок А.І.,
кандидат психологічних наук,
доцент

КИЇВ – 2026

Реєстрація

номер

дата, підпис лаборанта кафедри

Рекомендовано**до захисту****Я.М. Раєвська**

підпис наукового
керівника

ініціали, прізвище наукового керівника

Результат захисту

оцінка

дата захисту

Голова ЕК**Н.В. Волинець**

підпис

ініціали, прізвище

Члени ЕК**С.А. Палій**

підпис

ініціали, прізвище

В.Б. Синякова

підпис

ініціали, прізвище

О.Л. Туриніна

підпис

ініціали, прізвище

Секретар ЕК**Д.В. Бур'ян**

підпис

ініціали, прізвище

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук**

Кафедра психології

спеціальність *Психологія*
курс IV (*бакалаврат*)

ЗАВДАННЯ

на кваліфікаційну роботу бакалавра

Раткіна Анастасія Олександрівна

1. Тема роботи: **Психологічні особливості агресивної поведінки у підлітків**
2. Цільова установка: вихідні дані: матеріали виробничої та переддипломної практики, навчальні посібники, монографії, методичні вказівки, ресурси інтернету, періодичні видання з теми дослідження.
3. Перелік графічного матеріалу 5 табл., 6 рис.
4. Консультанти по роботі (із зазначенням розділів):

Розділ	Консультант (Прізвище, ініціали)	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Розділ 1	Раєвська Я.М.		
Розділ 2	Раєвська Я.М.		

5. Зміст роботи:

Вступ

Розділ 1. Теоретичні основи дослідження агресивної поведінки у підлітків

Розділ 2. Емпіричне дослідження та шляхи корекції агресивної поведінки у підлітків

Висновок

Список використаних джерел

Додатки

Календарний план виконання роботи

№ п/п	Етапи виконання роботи	Термін виконання	
		За планом	Фактичний
1.	Вибір теми і призначення наукового керівника кваліфікаційної роботи бакалавра.	червень 2025	червень 2025
2.	Затвердження теми кваліфікаційної роботи бакалавра.	липень 2025	липень 2025
3.	Отримання завдання на проведення наукового дослідження та підготовка календарного плану виконання кваліфікаційної роботи бакалавра, затвердження його керівником.	серпень 2025	серпень 2025
4.	Збір та узагальнення матеріалу за темою роботи.	жовтень 2025	жовтень 2025
5.	Підготовка першого (чорнового) варіанту роботи і подання його на перевірку науковому керівнику.	грудень 2025	грудень 2025
6.	Доопрацювання тексту роботи з врахуванням зауважень наукового керівника, збагачення роботи додатковими дослідженнями, що проводилися під час виробничої та переддипломної практики, і подання її на повторне читання.	січень-березень 2026	січень-березень 2026
7.	Подання кваліфікаційної роботи бакалавра на реєстрацію на кафедрі, рецензування та написання відгуку науковим керівником.	квітень 2026	квітень 2026
8.	Підготовка до захисту кваліфікаційної роботи бакалавра на засіданні Екзаменаційної комісії.	травень 2026	травень 2026
9.	Захист виконаної кваліфікаційної роботи.	червень 2026	червень 2026

Дата видачі завдання _____
 Науковий керівник _____

(Расвська Я.М.)

Завдання прийняв(ла)
 до виконання
 здобувач(ка) _____

(Раткіна А.О.)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 79 с., 5 табл., 6 рис., 51 джерело, 3 додатки.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості агресивної поведінки підлітків.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити психологічні особливості агресивної поведінки підлітків та розробити рекомендації щодо її профілактики та корекції.

Завдання дослідження:

- проаналізувати теоретичні підходи до вивчення агресивної поведінки підлітків у психології;
- визначити причини та чинники формування агресивної поведінки у підлітків;
- дослідити психологічні особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці;
- емпірично дослідити рівень та особливості прояву агресії у підлітків;
- розробити психологічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що агресивна поведінка підлітків має виражені психологічні особливості, які визначаються індивідуально-типологічними характеристиками особистості та впливом соціального середовища.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс методів, зокрема:

- теоретичні: аналіз наукових джерел, синтез, узагальнення, систематизація;
- емпіричні: спостереження, бесіда, анкетування, тестування із використанням психодіагностичних методик: методика визначення

показників та форм агресивної поведінки особи (А. Басс, А. Даркі); методика діагностики ворожості (за шкалою Кука-Медлей); методика «Діагностика схильності до агресивної поведінки» (А. Ассінгер); методи математичної статистики: кількісний та якісний аналіз отриманих даних, кореляційний аналіз, критерій t-Стюдента; обробка результатів за допомогою програми MS Excel.

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, АГРЕСИВНІСТЬ, АГРЕСІЯ, ПІДЛІТКИ,
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ.

AGGRESSIVE BEHAVIOR, AGGRESSIVENESS, AGGRESSION,
ADOLESCENTS, PSYCHOLOGICAL FEATURES.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ	11
1.1. Поняття агресії та агресивної поведінки у психології	11
1.2. Причини та чинники формування агресивної поведінки у підлітків	18
1.3. Особливості прояву та специфіка агресивної поведінки у підлітковому віці	24
Висновки до першого розділу	26
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ШЛЯХИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ	28
2.1. Організація та методи дослідження агресивної поведінки у підлітків	28
2.2. Аналіз результатів дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки осіб підліткового віку	33
2.3. Психологічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків.....	53
Висновки до другого розділу.....	59
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65
ДОДАТКИ	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні соціально-економічні та політичні умови, що склалися у світі, негативно впливають на психоемоційний стан підлітків, ускладнюють перебіг вікових криз та сприяють поширенню девіантних форм поведінки. Однією з найбільш актуальних проблем є зростання рівня агресивності серед підлітків, що проявляється у конфліктах, жорстокості, порушенні соціальних норм та ускладненні міжособистісних відносин.

Проблема агресії у підлітковому віці є особливо значущою, оскільки саме цей період характеризується інтенсивними фізіологічними та психологічними змінами, становленням самосвідомості, пошуком власного «Я» та прагненням до самоствердження. У цей час агресивна поведінка може виступати як своєрідний спосіб реагування на фрустрацію, засіб захисту або інструмент досягнення соціального визнання. Водночас надмірні прояви агресії можуть мати деструктивний характер і перешкоджати гармонійному розвитку особистості.

Значний вплив на формування агресивної поведінки підлітків мають як зовнішні, так і внутрішні чинники. До зовнішніх належать особливості сімейного виховання, стиль взаємодії у закладі освіти, вплив соціального оточення та медіа. Внутрішні чинники включають індивідуально-психологічні особливості, зокрема темперамент, риси характеру, рівень емоційної регуляції, самооцінку. Важливим аспектом є те, що у межах закладу освіти агресивна поведінка підлітків може набувати особливих форм прояву, пов'язаних із соціальною взаємодією, груповими процесами та міжособистісними конфліктами. Саме тому дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків у сучасних умовах є актуальним і потребує детального наукового аналізу.

Проблема агресивної поведінки підлітків розглядалася у працях багатьох науковців. Зокрема, загальні питання агресії досліджували І. А.

Астремська, Ю. Г. Жаворонок, І. В. Зошій, А. А. Бобанич, С. В. Шевченко. Особливості агресивної поведінки підлітків аналізували М. В. Вовканич, І. І. Сорочинська, Н. О. Кордунова, К. І. Шкарлатюк, С. В. Ворона. Психологічні аспекти прояву агресії у підлітків у різних умовах досліджували Г. І. Лемок, О. Ю. Дроздов, М. А. Скок, О. В. Файдюк, М. А. Снітко, З. Р. Кісіль, Ю. М. Білюченко, В. М. Богдан, В. О. Тюріна, О. А. Ковбасяр, О. Є. Мойсєєва та інші.

Водночас, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, проблема психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків потребує подальшого вивчення, оскільки існує недостатня кількість комплексних досліджень, спрямованих на її емпіричне дослідження та розробку практичних рекомендацій.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості агресивної поведінки підлітків.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити психологічні особливості агресивної поведінки підлітків та розробити рекомендації щодо її профілактики та корекції.

Завдання дослідження:

- проаналізувати теоретичні підходи до вивчення агресивної поведінки підлітків у психології;
- визначити причини та чинники формування агресивної поведінки у підлітків;
- дослідити психологічні особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці;
- емпірично дослідити рівень та особливості прояву агресії у підлітків;
- розробити психологічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що агресивна поведінка підлітків має виражені психологічні особливості, які визначаються

індивідуально-типологічними характеристиками особистості та впливом соціального середовища.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс методів, зокрема:

- теоретичні: аналіз наукових джерел, синтез, узагальнення, систематизація;
- емпіричні: спостереження, бесіда, анкетування, тестування із використанням психодіагностичних методик: методика визначення показників та форм агресивної поведінки особи (А. Басс, А. Даркі); методика діагностики ворожості (за шкалою Кука-Медлей); методика «Діагностика схильності до агресивної поведінки» (А. Ассінгер); методи математичної статистики: кількісний та якісний аналіз отриманих даних, кореляційний аналіз, критерій t-Стюдента; обробка результатів за допомогою програми MS Excel.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання розроблених рекомендацій у діяльності психологів, педагогів та батьків з метою профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків.

Експериментальна база дослідження: 40 підлітків – учні 9-го класу віком 14-15 років, з яких 20 дівчат та 20 хлопців. Дослідження проведено у форматі онлайн.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить ... сторінок, з них основного тексту – ... сторінок. Робота містить 7 таблиць та 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Поняття агресії та агресивної поведінки у психології

Важливим питанням дослідження є насамперед визначення сутності поняття агресії та агресивної поведінки. Сутність цих понять представили у своїх працях низка вітчизняних та закордонних науковців. Тому в цілому визначення цього поняття достатньо представлені у наукових працях.

Одним із перших наукове обґрунтування поняття «агресія» запропонував Л. Берковіц, який визначав її як будь-яку форму поведінки, спрямовану на заподіяння фізичної або психологічної шкоди іншій особі. Водночас, за його підходом, поведінка вважається агресивною лише за умови її навмисності. Подібну позицію висловлює і А. Басс, розглядаючи агресію як один із типів поведінки, що передбачає завдання шкоди або негативного впливу на інших. У свою чергу, Р. Берон та Д. Річардсон трактують агресію як форму поведінки, метою якої є заподіяння шкоди або образи іншій істоті всупереч її волі. Отже, агресію доцільно розуміти як поведінковий прояв, що спричиняє негативні наслідки для інших [1; 2].

Інший підхід до тлумачення агресії запропонував етолог К. Лоренц, який розглядав її як вроджений «бойовий інстинкт», притаманний як тваринам, так і людині, спрямований проти представників власного виду. Його позиція частково перегукується з поглядами Л. Берковіца, однак акцент зміщується на біологічну природу агресії. Подібної думки дотримувався і З. Фрейд, який пов'язував агресію з інстинктивною сферою та вбачав її витoki в еволюції і структурі психіки. Водночас він підкреслював деструктивний характер агресії, розглядаючи її як прояв потягу до смерті (танатосу), що протистоїть інстинкту життя – еросу, пов'язаному з любов'ю, задоволенням і продовженням роду [3; 4].

Звертаючись до визначень поняття агресії, які представили вітчизняні науковці, розглянемо погляди І. В. Зошій та А. А. Бабанич. Автори представили такі тлумачення цього поняття [5]:

- агресія – це дії, що здатні порушити фізичну або психічну цілісність іншої людини внаслідок матеріальної шкоди, перешкоджають її інтересам або призводять до її знищення;
- агресія – це сильна активність, прагнення людини до самоствердження;
- агресія – це акти ворожості, дії, які здатні нашкодити іншій особі або об'єкту. це поведінкова реакція, характерною рисою якої є прояв сили та прагнення нанести шкоду іншим;
- агресія – це неприємна та злісна поведінка, яка спрямована на заподіяння шкоди іншим тощо.

Окрім цього, агресію розглядають у межах теорії соціального навчання (научіння), відповідно до якої вона виступає набутою формою поведінки, що формується у процесі соціалізації через спостереження за відповідними зразками дій та під впливом соціального підкріплення. Тобто агресія виникає внаслідок того, що підліток спостерігає подібні прояви у соціальному середовищі, що підвищує його схильність до агресивної поведінки. При цьому формується певне прийняття агресії, а негативні дії оточуючих можуть сприйматись як зразок, який підлітки відтворюють у процесі соціалізації, зокрема під впливом сім'ї. Також у межах цієї теорії агресія розглядається як поведінка, що поступово закріплюється і вдосконалюється, оскільки підлітки можуть «навчатися» агресивним діям, повторюючи їх у різних ситуаціях. Важливе значення має і соціальне підкріплення – дії чи реакції, що посилюють певну поведінку. Воно може бути як явним, так і непрямим (вербальним чи невербальним), наприклад у формі схвалення або осуду, усмішки чи насмішки. У зв'язку з цим А. Бандура, як засновник теорії соціального навчання, виділяв позитивне і негативне підкріплення. Водночас навіть негативне підкріплення може сприяти закріпленню агресії, оскільки виступає стимулом, усунення

якого пов'язане з агресивною реакцією. Таким чином, постійне спостереження агресії, її закріплення та підкріплення з боку соціального середовища сприяють формуванню стійкої звички реагувати агресивно, що з часом може перерости у виражену особистісну рису [6-8].

Також, аналізуючи підходи до розуміння агресії, доцільно звернутися до механістичної (фрустраційної) теорії, відповідно до якої агресія є наслідком попереднього досвіду взаємодії організму із соціальним середовищем. Поведінка в цьому випадку формується за принципом закріплення одних реакцій і витіснення інших, що поступово призводить до вироблення певних звичок. Згідно з поглядами К. Халла, формування звичок відбувається під впливом потреб і внутрішніх спонукань, що активізують поведінкові реакції. Крім того, Д. Доллард, Н. Міллер, Л. Доб, О. Моурер і Р. Сірс висунули гіпотезу фрустрації, згідно з якою перешкоди у досягненні мети викликають емоційний стан фрустрації. Такий стан, у свою чергу, трансформується у схильність до агресивних дій. Отже, чим сильнішою є фрустрація, тим інтенсивнішими можуть бути агресивні реакції індивіда [9].

Також, спираючись на дослідження Х. Максим, агресію можна визначити як «сукупність певних дій, якими заподіюється шкода іншому об'єкту». Тобто агресія є певними негативними діями, які здійснює індивід стосовно іншого, завдаючи йому негативних наслідків різного характеру залежно від того, якої форми набуває агресія та як вона спрямована [10]. Окрім цього, В. Чорнописька визначає агресію як «будь-які навмисні дії, що спрямовані на завдання шкоди іншій людині, групі людей або тварині». Це визначення тотожне з попереднім [11].

Крім того, агресію, зокрема у підлітковому віці, розглядають і в межах поведінкового підходу. Одним із його представників є Арнольд Басс, який наголошував на необхідності розрізнення різних видів агресії. Для цього він запропонував класифікацію за трьома дихотоміями: фізична – вербальна, активна – пасивна, спрямована – неспрямована. Безпосередньою метою фізичної агресії може бути заподіяння болю чи шкоди іншій людині, а

інтенсивність агресії визначається ймовірністю та тяжкістю можливих наслідків. Так, дії, що мають більший потенціал завдати шкоди, оцінюються як більш агресивні. А. Басс визначав агресію як реакцію у формі дії або загрози дії, що обмежує свободу чи адаптаційні можливості іншої людини та супроводжується завданням больових відчуттів [12]. Окрім цього, у наукових колах сформувалась низка підходів щодо класифікації типів агресії. Найбільш поширеною є класифікація А. Басса [13; 14]:

- фізична – нанесення фізичної шкоди людині;
- вербальна – словесна образа іншої людини або її приниження;
- активна – напад на жертву;
- пасивна – проявляється у вираженні негативних почуттів опосередковано, у вигляді вираженні незгоди, протидії тощо;
- пряма – пряме нанесення фізичної або психічної шкоди іншій людині;
- непряма – агресія, яка непрямо спрямована на іншу людину або не має спрямованості, наприклад – плітки та жарти.

Інші підходи до класифікації видів агресії представимо у Таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Класифікація видів агресії за різними підходами

Критерій класифікації	Види агресії	Коротка характеристика
За механізмом виникнення	Свідома	Виникає як усвідомлена дія з наміром завдати шкоди
	Несвідома	Проявляється без чіткого усвідомлення мотивів, часто імпульсивно
	Афективна	Зумовлена сильними емоціями, виникає раптово у стані афекту
	Індукована	Формується під впливом зовнішніх чинників або поведінки інших
За об'єктом впливу	Активна	Спрямована на безпосереднє заподіяння шкоди
	Пасивна	Виявляється у формі ігнорування, уникнення чи непрямого опору

Продовження Табл.1.1

За кількістю учасників	Індивідуальна	Здійснюється окремою особою
	Групова	Реалізується у взаємодії кількох осіб
За формою прояву	Відкрита	Має явний, прямий характер прояву
	Прихована	Маскується, проявляється опосередковано
За мотивацією	Гнівна	Зумовлена емоціями злості та роздратування
	Інструментальна	Використовується як засіб досягнення певної мети
За способом вираження	Вербальна	Виражається через слова, висловлювання, образи
	Фізична	Пов'язана із застосуванням фізичної сили
За спрямованістю	Екстрапунітивна	Спрямована на інших осіб або зовнішні об'єкти
	Інтрапунітивна	Спрямована на самого себе (самозвинувачення, самопокарання)

У загальному, агресію можна розглядати як форму поведінки людини, що проявляється у навмисних або частково усвідомлених діях, спрямованих на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди іншій особі, групі осіб або самому собі. Вона може виникати під впливом як внутрішніх чинників (емоційні стани, індивідуальні особливості, рівень самоконтролю), так і зовнішніх (соціальне середовище, виховання, міжособистісні взаємодії), набуваючи різних форм і способів прояву залежно від ситуації та умов розвитку особистості.

Крім того, важливо звернути увагу на поняття агресивності. Згідно з визначенням, що надається у філософському академічному словнику, агресивність – це будь-яка індивідуальна чи колективна дія, яка полягає в спричиненні шкоди фізичному, психічному чи моральному буттю окремих осіб або людських груп та спільнот [15].

Окрім цього, згідно з В. Шапар, під поняттям агресивність також розуміють стійку рису особистості, яка проявляється в готовності до агресивної поведінки; агресивність – одна з природжених установок, що

корениться в садистичній фазі лібідо. З огляду на це, зазначимо, що агресивність, на думку науковців, являє собою психологічну властивість особистості, що проявляється у контексті її готовності до здійснення агресивних дій, які будуть спрямовані на реалізацію поставлених цілей. Разом з тим, її вважають вродженою індивідуально-психологічною властивістю особистості, що має особливу структуру та складається з вродженої властивості темпераменту, риси характеру та особистісної властивості. Враховуючи це, варто підкреслити, що агресивність є особливою психологічною рисою особистості, яка може слугувати однією з передумов формування агресивної поведінки, враховуючи її вроджений характер [16].

Також слід з'ясувати сутність поняття агресивної поведінки. Вона в цілому є формою вираження агресії з метою попередження її переходу у стійку властивість особистості підлітка – агресивність [17]. Також поняття агресивної поведінки ототожнюють з поняттям агресії, у контексті чого її визначають як певну форму дій людини, яка характеризується «демонстрацією переваги в силі або застосуванням сили проти іншої особи або групи осіб, яким суб'єкт прагне завдати шкоди» [18].

С. В. Ворона розглядає агресивну поведінку, пов'язуючи її з агресією, тобто ототожнюючи ці дві категорії. Визначає її як мотивовану деструктивну поведінку індивіда, яка не відповідає прийнятим у суспільстві правилам та нормам, а також завдає шкоди іншим людям, яка може бути моральною, фізичною, матеріальною або психологічною [19]. І. Мелетенко визначає агресивну поведінку як специфічну форму дії людини, для якої характерною є демонстрація переваги у силі чи застосування сили стосовно іншої людини або групи осіб [20].

В'єтнамські науковці визначають агресивну поведінку як зовнішній прояв агресії, що визначається як будь-яка поведінка, спрямована на заподіяння шкоди, болю чи травми іншому. На їх думку, агресивну поведінку можна розглядати як дефіцит соціальних навичок або дезадаптивний підхід до вирішення соціальних проблем. Її можна аналізувати з точки зору агресивно

упередженої когнітивної обробки або агресивних сценаріїв [21]. На думку китайських науковців, агресивна поведінка – це акт навмисного заподіяння шкоди психологічному або фізичному здоров'ю іншої людини, а також пошкодження майна. Така поведінка зазвичай характеризується раптовістю, імпульсивністю, сліпотою та непередбачуваністю [22].

Узагальнюючи, окреслимо такі особливості агресивної поведінки:

- є зовнішнім проявом агресії у формі конкретних дій або вчинків;
- має цілеспрямований характер і пов'язана з наміром завдати шкоди;
- може проявлятися у різних формах: фізичній, вербальній, психологічній або матеріальній;
- часто супроводжується порушенням соціальних норм і правил поведінки;
- пов'язана з емоційними станами (гнів, роздратування, образа) та імпульсивністю;
- може бути наслідком недостатньо сформованих соціальних навичок і труднощів у взаємодії;
- виконує функцію реагування на фрустрацію, конфлікт або внутрішнє напруження.

В цілому, агресивна поведінка – це форма зовнішньої активності особистості, що проявляється у свідомих або імпульсивних діях, спрямованих на заподіяння фізичної, психологічної чи іншої шкоди іншій людині або об'єкту, і зумовлена поєднанням емоційних станів, когнітивних установок та особливостей соціальної взаємодії. Проведений аналіз дозволив детально проаналізувати сутність агресії та агресивної поведінки згідно з поглядами вітчизняних та закордонних науковців, що має важливе значення для нашого дослідження.

1.2. Причини та чинники формування агресивної поведінки у підлітків

Підлітковий вік є складним етапом розвитку особистості, під час якого відбуваються суттєві зміни, що відображаються і на поведінці підлітків. Це не лише «перехідний період», але й особливий час складних, глибоких та подекуди болючих внутрішніх перетворень [23].

Тому необхідно розглянути в цілому особливості підліткового віку, що дозволить краще зрозуміти причини та чинники формування агресивної поведінки у підлітків. Згідно з аналізом наукових джерел, можна сказати, що підлітковий вік – це сенситивний вік, тобто найсприятливіший, найефективніший вік для психічного розвитку, навчання і виховання. Також підлітковий вік також розглядають як складний період соціально-психологічного становлення особистості. Розвиваються психічні функції, такі як увага, мислення, пам'ять та ін. Продовжується первинна соціалізація, яка розпочалася у дитячому віці. Характерними рисами для підлітків є егоцентризм, глобальний інтерес до себе, розвиток особистісної рефлексії тощо. Також виникає почуття дорослості, як вже було згадано попередньо [24].

Розвиток емоційної сфери підлітка пов'язаний з тим, що він переживає кризовий період. Підліток стикається з багатьма кризовими ситуаціями, які проявляються у його повсякденні. Зокрема, це стосується сімейного середовища, особистого життя, діяльності підлітка тощо. У таких ситуаціях підлітки переживають смуток, у середовищі однолітків та у школі – емоційне переживання, в особистому житті відчують почуття провини, у ситуаціях, які пов'язані зі здоров'ям – страх, а у тих, що пов'язані з зовнішнім середовищем – співпереживання [25, с. 10].

Окрім цього, у підлітковому віці емоційна сфера є нестійкою, мають місце бурхливі реакції, які пов'язані з гормональною перебудовою та розвитком мозку. Поступово формується емоційний інтелект, завдяки чому підлітки здатні розуміти власні почуття та почуття оточуючих. Посилюється

також емоційна вразливість, формуються більш стійкі почуття. Разом з тим підвищується ризик тривожності та агресії. Відповідно, агресивна поведінка пов'язана безпосередньо з віковими особливостями психічного розвитку підлітків, однак також на її формування впливають й інші причини та чинники.

Варто додати, що у підлітковому віці особливими є соціальні потреби підлітків, які пов'язані з формуванням їх особистості. Зокрема, це потреби у соціальній самоіндивідуалізації, самоактуалізації, виборі життєвої стратегії. Їх реалізація може бути проблемною, насамперед на мікросоціальному рівні, який пов'язаний з соціальним оточенням підлітків. Проблеми можуть виникати у шкільному середовищі, у відносинах з рідними та однолітками. На макрорівні проблеми пов'язані з особливостями ситуації в країні. Середовище в цілому може стати однією з передумов агресивної поведінки, якщо соціальні потреби підлітків з певних причин не були задоволені повною мірою [26].

Враховуючи психологічні особливості підлітків, агресивна поведінка часто виступає як специфічний спосіб реагування на внутрішні суперечності та зовнішні труднощі. Вона може виконувати функцію захисту, самоствердження або привернення уваги, особливо в умовах, коли підліток не має достатньо сформованих навичок конструктивного вираження емоцій і вирішення конфліктів. У багатьох випадках агресія є реакцією на фрустрацію, нерозуміння з боку дорослих або труднощі у взаємодії з однолітками.

Окрім цього, науковці розглядають агресивну поведінку підлітків як своєрідний засіб задоволення їх потреб у спілкуванні, самовираження та самоствердження, також це засіб, за допомогою якого підлітки реагують на несприятливу ситуацію у родині, жорстоке ставлення з боку батьків, використовують його і з метою досягнення значущої мети. Агресивна поведінка відповідно виконує функцію засобу самоствердження, захисну функцію, а також проявляється як інструментальна агресія, що є характерним саме для осіб підліткового віку [27].

Виникнення агресивної поведінки зумовлюється відповідними причинами та чинниками. Так, до основних причин належать такі [28]:

- проживання у дисфункційній сім'ї, де ігноруються або порушуються базові виховні та емоційні функції;
- належність до соціально неблагополучного середовища, у якому агресивні способи взаємодії сприймаються як допустимі;
- пережитий досвід насильства чи психотравмуючих подій, що можуть провокувати агресивні реакції;
- наявність психічних розладів або проблем зі станом здоров'я;
- вживання алкоголю чи наркотичних речовин, що знижують самоконтроль і підвищують імпульсивність;
- негативний вплив соціального оточення, зокрема тиск або відторгнення з боку однолітків;
- вплив інформаційного середовища (мас-медіа, комп'ютерні ігри), де поширюються моделі насильницької поведінки;
- неадекватна самооцінка (як занижена, так і завищена), що ускладнює самосприйняття та взаємодію з іншими.

Окрім цього, О. С. Босак виокремлює внутрішні та зовнішні чинники агресивної поведінки в цілому. До внутрішніх відносин індивідуально-психологічні та біологічні, до зовнішніх – соціально-психологічні та ситуативні [29]. До чинників формування агресивної поведінки підлітків Г. Г. Кумпершчак відносить риси особистості, темперамент, сімейні, соціально-культурні, економічні та фінансові фактори [30].

Н. О. Бочаріна та Т. С. Астаф'єва виокремлюють низку особистісних чинників, що можуть сприяти формуванню агресивної поведінки. Зокрема, підвищення рівня агресивності пов'язується з такими рисами, як виражена ворожість і дратівливість, високий рівень тривожності та депресивних переживань, емоційна нестійкість і підвищена реактивність. Також значення мають завищена самооцінка, специфіка мотиваційної сфери, недостатній рівень інтелектуального розвитку, антисоціальна спрямованість особистості, схильність до заздрості та тенденція приписувати іншим людям ворожі або агресивні наміри [31].

Одним із різновидів агресивної поведінки, який є поширеним серед підлітків, є аутоагресія. Аутоагресія охоплює такі види поведінки, як самоушкодження, низька самооцінка, депресивні стани та навіть суїцидальні тенденції. Розвиток такої поведінки може бути спровокований такими факторами, як сімейне середовище, стосунки з однолітками, стресові фактори, пов'язані зі школою, психологічний тиск та соціальна ізоляція [32].

Узагальнюючи погляди науковців, зазначимо, що основний підхід до виокремлення чинників, які сприяють виникненню агресивної поведінки підлітків – це їх поділ на внутрішні та зовнішні. Тому це потрібно розглянути детальніше. Перша група – внутрішні або особистісні чинники. На думку С. В. Ворони, саме вони відіграють провідну роль у формуванні агресивної поведінки підлітків. Йдеться про психофізіологічні та індивідуально-психологічні особливості, пов'язані з темпераментом, нейродинамічними й психодинамічними характеристиками, а також акцентуаціями характеру. До таких рис належать підвищена емоційна чутливість, дратівливість, тривожність, а також емоції «комплексу ворожості» – гнів, відраза, зневага, страх. Значення мають і сила емоцій, збудженість, що зумовлюють імпульсивність, запальність та нестриманість. Серед інших чинників виокремлюють підвищену ворожість, емоційну реактивність, негативну афективність, заздрісність, а також особливості самооцінки [19].

Окремо підкреслюється зв'язок агресії із самооцінкою. Підлітки із заниженою самооцінкою можуть проявляти агресію як спосіб захисту від почуття неповноцінності, тоді як завищена самооцінка інколи сприяє агресії як формі самоствердження. У цьому контексті самооцінка виступає важливою психічною характеристикою, що впливає на поведінку підлітка [33].

Друга група – зовнішні чинники, до яких належать сім'я, однолітки, школа, а також інформаційне середовище (ЗМІ, соціальні мережі, відеоігри). О. Є. Мойсеева розглядає їх як соціально-психологічні чинники, підкреслюючи роль інститутів соціалізації, підліткової субкультури та медіа. При цьому ключове значення має сім'я: несприятливий психологічний клімат,

конфлікти, агресивні моделі поведінки батьків, емоційна дистанція чи надмірний авторитаризм сприяють закріпленню агресії. Якщо агресія використовується як засіб покарання або є звичною формою взаємодії, у підлітка формується її прийнятність [34].

Ю. Дончева також підкреслює значення сімейного досвіду: спостереження агресії між батьками або її переживання формує у підлітка відповідні поведінкові моделі. У таких сім'ях часто спостерігається емоційна холодність, відчуження, суперечливі вимоги та використання жорстких методів виховання. У результаті агресія стає для підлітка способом захисту, самоствердження або єдиною засвоєною моделлю реагування [35].

Важливим чинником є і середовище однолітків та школи. Підлітки можуть стикатися з неприйняттям, низьким статусом у групі, булінгом або негативним ставленням з боку вчителів. У таких умовах агресія використовується як спосіб здобуття авторитету чи самозахисту, а підтримка з боку однолітків може виступати підкріпленням такої поведінки [36].

Як зазначає С. Семі, саме група однолітків часто є одним із визначальних чинників формування агресивної поведінки. Через спостереження та наслідування агресія закріплюється як прийнятна модель, особливо якщо вона схвалюється групою або сприяє підвищенню статусу підлітка [37]. Крім того, переживання агресії з боку дорослих, зокрема вчителів, може підвищувати ймовірність формування агресивних реакцій як способу захисту або самоствердження [38]. Окрему роль відіграють засоби масової інформації. Вони виступають потужним джерелом впливу, оскільки часто демонструють агресію як ефективний або прийнятний спосіб досягнення мети. Підлітки можуть ототожнювати себе з героями та переймати відповідні моделі поведінки, що сприяє закріпленню агресивних реакцій у реальному житті [27].

Корисно звернутись до дослідження закордонних науковців, які визначили біопсихосоціальні предиктори агресивної поведінки підлітків. Вони розглядали зовнішню агресію, яка є поширеним типом агресії, що спостерігається серед підлітків, яка проявляється у очевидних та зовнішніх

конфронтаційних діях, що проявляються фізично та вербально, таких як бійки та крики. Серед біопсихосоціальних факторів вони визначають такі, як риси особистості, емоційні проблеми, вплив однолітків та вживання психоактивних речовин. Окрім цього, психосоціальними факторами є ставлення до агресії, антисоціальність особистості, сімейне середовище, прихильність вчителів та однолітків. Серед біологічних факторів виокремили расу, погане харчування та низькоякісну дієту. Емпірично вони встановили, що єдиним психологічним фактором є ставлення до агресії, у контексті чого підлітки можуть втратити чутливість до агресивної поведінки, а також переживати дезадаптивний процес емоційної регуляції, подібний до віктимізації. Також це поширення інформації про агресію у ЗМІ, відеоігри, фільми, онлайн-контент та ін. Соціальними предикторами є низький дохід родини, девіантна приналежність до однолітків, незадовільні умови життя, інтерес до матеріальних благ [39].

Цікавим є дослідження А. Боррего-Руїс та Х. Дж. Боррего, у якому науковці проаналізували потенційний вплив насильницьких відеоігор на формування агресивної поведінки підлітків. У цьому контексті відеоігри можна розглядати як інструмент, за допомогою впливу якого агресія сприймається підлітками як нормативна або прийнятна, також таким чином знижується їх чутливість до насильства та збільшується ймовірність залучення підлітків до агресивної поведінки. Підлітки, чиї когнітивні та емоційні регуляторні системи все ще розвиваються і які ще не повністю розвинули свою ідентичність та моральні й етичні цінності, можуть бути особливо вразливими до цих впливів, оскільки їхня здатність критично оцінювати та фільтрувати насильницький контент все ще розвивається. Такі відеоігри можна розглядати як цифрові ігри, що включають сценарії, в яких гравці вдаються до агресивної поведінки, такої як фізичний бій, використання зброї або виконання шкідливих дій проти інших персонажів [40].

В цілому, можна сказати, що формування агресивної поведінки підлітків пов'язано з віковими особливостями їх психологічного розвитку, з причинами, які є переважним чином зовнішніми. Також це сукупний вплив внутрішніх та

зовнішніх чинників, які можуть по-різному впливати на підлітка та сприяти виникненню агресивної поведінки.

1.3. Особливості прояву та специфіка агресивної поведінки у підлітковому віці

Спираючись на актуальні наукові джерела, визначимо особливості прояву та специфіку агресивної поведінки у підлітковому віці.

Так, закордонні науковці наголошують, що агресивна поведінка в підлітковому віці пов'язана з негативними негайними та довгостроковими наслідками як для жертв, так і для кривдників. Наприклад, жертви булінгу мають більше проблем з психічним здоров'ям у дорослому віці, ніж ті, хто не зазнавав булінгу, а підлітки, які проявляють агресію, частіше мають проблеми з наркотиками, проявляють депресивні симптоми та можуть бути заарештовані в дорослому віці [41].

Також одним із важливих та поширених напрямів прояву агресивної поведінки підлітків є відносини з батьками та іншими членами родини. Це можна пояснити тим, що конфліктні ситуації у родині сприяють виникненню агресивної поведінки. Однак у такому випадку вони також проявляють агресію саме стосовно членів родини. Крім того, агресивна поведінка може мати й іншу природу, а акти агресії у відносинах з родиною мають низку особливих проявів, наприклад може проявлятися у формі відкритого протесту проти батьківських вимог, ігнорування правил та заборон, різких або зневажливих висловлювань, підвищеного тону у спілкуванні. Також це відчуженість від батьків та інших членів родини. Важливо також враховувати, що агресія у родинному середовищі часто виконує захисну функцію. Підліток може використовувати її як спосіб реагування на тиск, нерозуміння або надмірний контроль з боку дорослих [42].

Також низка науковців зазначає, що агресивна поведінка підлітків проявляється у їх відношенні стосовно однолітків у шкільному середовищі. Проявляється у вигляді серії поведінкових дій, спрямованих на інших

однокласників з метою навмисного заподіяння шкоди на фізичному, психологічному, вербальному або реляційному рівні [43].

Відповідно, окремо слід розглянути особливості проявів та специфіку агресивної поведінки підлітків саме в освітньому середовищі. У закладі освіти нерідко формуються підліткові групи та субкультури, що, за спостереженнями З. Р. Кісіль та О. М. Білюченко, можуть виступати одним із чинників виникнення агресивної поведінки у підлітковому віці. У таких умовах підлітки інколи залучаються до девіантних об'єднань, у тому числі з елементами кримінальної спрямованості, де заохочується вчинення крадіжок, актів вандалізму та інших агресивних дій. Оскільки в цей період для підлітків особливо значущими є процеси соціалізації та потреба належати до групи, вони прагнуть підвищити власний статус, що іноді призводить до посилення агресивної поведінки. У результаті прагнення до визнання та популярності може спонукати їх до участі в подібних групах і відповідних дій, жертвами яких найчастіше стають інші учні, що не входять до таких об'єднань [27; 44].

Водночас варто враховувати і гендерні особливості агресивної поведінки підлітків у межах освітнього середовища. Для хлопців більш характерним є середній рівень агресивності з проявами фізичної сили, дратівливості, підозрілості та вербальної агресії. У дівчат частіше спостерігається нижчий рівень агресивності, який виявляється переважно через образливість, негативізм, непрямую та невербальну агресію. Загалом хлопці, як правило, демонструють вищий рівень агресії та більш виражені її форми, що можуть мати серйозніші наслідки. Разом із тим кількість агресивних проявів серед дівчат також зростає, що підтверджується поширенням випадків групової агресії, зокрема булінгу [45, с. 39].

Серед найпоширеніших форм агресії в умовах закладу освіти виділяють вербальну, фізичну та непрямую. Підлітки часто вступають у конфлікти, під час яких використовують словесні образи, підвищений тон, крики, що може завдавати психологічної шкоди як одноліткам, так і педагогам. Фізична агресія проявляється у застосуванні сили – від поодиноких бійок до групових

конфліктів. Останнім часом частіше трапляються випадки масових нападів на окремих учнів, які опиняються у статусі «ізолюваних» у колективі. У таких ситуаціях ініціатори агресії прагнуть самоствердитися та підвищити свій соціальний статус, отримуючи схвалення від інших, що додатково закріплює подібну поведінку відповідно до механізмів соціального навчання [46].

Ще однією поширеною формою є непряма або прихована агресія, яка проявляється через плітки, насмішки, злі жарти, образливі висловлювання. Об'єктами таких дій зазвичай стають більш вразливі підлітки. Подібна поведінка дозволяє агресору підвищити власний статус за рахунок приниження інших. Також вона може набувати форми емоційних реакцій без чітко визначеного об'єкта – крики, різкі жести, демонстративна поведінка. У таких випадках це часто пов'язано з негативізмом і небажанням підкорятися вимогам дорослих, виступаючи своєрідною реакцією на зовнішній тиск [47].

Окрему увагу слід приділити такому прояву агресії, як булінг. Він розглядається як систематичне цькування, що включає психологічне, фізичне, економічне або інші види насильства, зокрема із використанням електронних засобів комунікації. Такі дії здійснюються між учасниками освітнього процесу і можуть спричиняти суттєву шкоду психічному чи фізичному здоров'ю. Згідно з цим, можна сказати, що булінг є яскравим прикладом агресивної поведінки підлітків у середовищі закладу освіти, при цьому така форма прояву агресивної поведінки має виражений соціально-психологічний характер [48].

В цілому, прояви агресивної поведінки підлітків мають різний характер, що визначає її специфіку. Основними сферами прояву є родинне та шкільне середовище, де агресивна поведінка може набувати різних форм.

Висновки до першого розділу

Узагальнюючи розглянуті підходи, можна зазначити, що у психології відсутнє єдине тлумачення агресії, однак більшість науковців сходяться на розумінні її як поведінки, спрямованої на заподіяння шкоди іншому. Водночас

агресивна поведінка виступає зовнішнім проявом агресії, що формується під впливом як біологічних, так і соціальних чинників, а також може закріплюватися у процесі соціального навчання та індивідуального досвіду.

Окрім цього, формування агресивної поведінки у підлітків зумовлюється комплексною взаємодією внутрішніх і зовнішніх чинників. Вікові психологічні особливості, індивідуальні риси, самооцінка, а також вплив сім'ї, однолітків, освітнього та інформаційного середовища визначають характер і рівень агресивності. При цьому агресія часто виконує функцію захисту, самоствердження або реагування на несприятливі умови розвитку.

Агресивна поведінка у підлітковому віці має специфічні форми прояву, що залежать від соціального середовища та міжособистісних взаємодій. Найбільш виразно вона проявляється у сімейному та шкільному контекстах, набуваючи як відкритих, так і прихованих форм, зокрема у вигляді конфліктів, вербальної чи фізичної агресії та булінгу. Це свідчить про необхідність врахування умов соціалізації підлітка для розуміння та попередження агресивних проявів.

Результати теоретичного аналізу дозволили краще зрозуміти психологічні особливості агресивної поведінки підлітків з теоретичної точки зору та є підґрунтям для подальшого емпіричного дослідження.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ШЛЯХИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація та методи дослідження агресивної поведінки у підлітків

Для детального аналізу психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків було передбачено проведення емпіричного дослідження. Це дослідження мало дозволити встановити як в цілому характер прояву агресивної поведінки підлітків, так і окремі психологічні особливості, які супроводжують агресивну поведінку та проявляються у поведінці підлітків в цілому. Дослідження було проведено у рамках проходження переддипломної практики.

Мета емпіричного дослідження – виявити та проаналізувати психологічні особливості агресивної поведінки підлітків, зокрема рівень і форми прояву агресії, ворожості та схильності до агресивних реакцій у взаємодії з оточенням, а також визначити їх взаємозв'язок.

Завдання емпіричного дослідження:

- визначити рівень агресивності та основні форми її прояву у підлітків;
- дослідити рівень ворожості та агресивних установок у підлітковому віці;
- встановити особливості схильності підлітків до агресивної поведінки у міжособистісних взаєминах;
- здійснити кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що підлітки характеризуються підвищеним рівнем агресивності, що проявляється у поєднанні різних форм агресивної поведінки (фізичної, вербальної, непрямой), підвищеної ворожості та схильності до конфліктної взаємодії з оточенням, що зумовлено особливостями їх вікового розвитку та соціального середовища.

Базою дослідження виступив заклад загальної середньої освіти. У дослідженні взяли участь 40 учнів 9 класу віком 14-15 років, серед яких 20 дівчат і 20 хлопців. Такий склад вибірки дозволив отримати більш об'єктивні результати та врахувати гендерні особливості прояву агресивної поведінки. Учасниками дослідження стали учні з кількох навчальних закладів.

Дослідження проводилося в онлайн-форматі, що було зумовлено безпековою ситуацією та обмеженими можливостями організації очного опитування. Учні навчаються здебільшого у змішаному форматі, однак постійні повітряні тривоги переривають навчання, тому проведення дослідження в очному форматі було недоцільним, адже у такому випадку не вдалося б забезпечити повністю безпечне та комфортне середовище для проходження анкетування. Важливим було отримання згоди для участі у дослідженні від учнів та їх батьків. Крім того, участь у дослідженні також була погоджена з адміністрацією закладів освіти та класними керівниками, оскільки класні керівники у тому числі відіграли важливу роль в організації дослідження.

Також перед початком дослідження учасникам було пояснено мету дослідження, зазначено добровільність участі та забезпечено конфіденційність отриманих даних. Обов'язковим було дотримання усіх етичних принципів відповідно до Етичного кодексу психолога, які передбачені для проведення таких емпіричних досліджень, особливо за участі неповнолітніх осіб.

Організація дослідження передбачала наступний порядок: класним керівникам були надіслані психодіагностичні матеріали у вигляді електронних опитувальників, які надалі поширювалися серед учнів. Респонденти самостійно заповнювали анкети, після чого результати надсилалися досліднику в електронному вигляді. Отримані дані були систематизовані, узагальнені та піддані подальшому аналізу. Як вже зазначалось, дослідження проводилось онлайн, тому респонденти мали можливість відповісти на

питання у той час, коли найбільш сприятливою та безпечною була в цілому зовнішня атмосфера, враховуючи поточну ситуацію в країні.

Емпіричне дослідження включало кілька етапів:

- підготовчий етап – визначення мети, завдань, підбір методик дослідження, формування вибірки, отримання згоди учасників та узгодження організаційних питань;
- організаційний етап – підготовка та розповсюдження психодіагностичних матеріалів, інструктаж учасників щодо заповнення анкет;
- діагностичний етап – безпосереднє проведення опитування та тестування підлітків у дистанційному форматі;
- аналітичний етап – обробка отриманих результатів, їх узагальнення, математико-статистичний аналіз та інтерпретація даних;
- узагальнюючий етап – формулювання висновків на основі отриманих результатів та визначення психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків.

Для проведення емпіричного дослідження використано комплекс валідних психодіагностичних методик, які були спрямовані на визначення психологічних особливостей агресивної поведінки респондентів. Використано такі методи:

- методика визначення показників та форм агресивної поведінки особи, створена А. Басс та А. Даркі;
- методика діагностики ворожості (за шкалою Кука-Медлей);
- методика «Діагностика схильності до агресивної поведінки» А. Ассінгера.

Важливо детально охарактеризувати обрані методики. Перша методика – методика визначення показників та форм агресивної поведінки особи, створена А. Басс та А. Даркі. Ця методика складається з 75 питань, які мають різний характер. На ці питання підлітки повинні відповісти «+» або «-». У ключі для обробки результатів подаються номери запитань. Якщо біля номера твердження зазначено знак «+», то за відповідь «так» нараховується один бал.

У випадку, коли біля номера стоїть знак «-», один бал зараховується за відповідь «ні». Інші варіанти відповідей не враховуються під час підрахунку результатів. Після цього загальна кількість отриманих балів множиться на відповідний коефіцієнт k , який визначено для кожного показника агресивності. Це дає змогу отримати узагальнені результати як для окремого респондента, так і для групового аналізу. Окрім цього, важливість цієї методики полягає у тому, що вона дозволяє визначити такі форми агресії: фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа та автоагресія. Детально охарактеризуємо їх особливості, які були окреслені авторами методики [49]:

1. Фізична агресія – проявляється у використанні фізичної сили проти іншої особи, спрямована на заподіяння їй шкоди або болю.
2. Вербальна агресія – характеризується вираженням негативних емоцій за допомогою слів: сварки, крики, образливі висловлювання, погрози.
3. Непряма агресія – виявляється у не прямому впливі на інших осіб, зокрема через плітки, іронічні або образливі жарти, а також через емоційні спалахи, як-от крик чи різкі рухи.
4. Негативізм – це форма опозиційної поведінки, яка спрямована проти авторитету або встановлених правил і може проявлятися як у пасивному опорі, так і в активному протистоянні.
5. Роздратування – характеризується підвищеною схильністю до емоційного збудження, коли навіть незначні подразники викликають різкість, запальність і грубість у поведінці.
6. Підозрілість – проявляється у недовірливому ставленні до оточуючих, переконанні, що інші можуть завдати шкоди або мати негативні наміри.
7. Образа – пов'язана з переживанням заздрості та ворожості, що виникає як реакція на реальні або уявні несправедливі дії з боку інших.

8. Аутоагресія (почуття провини) – спрямована на себе і виражається у негативному ставленні до власної особистості, самозвинуваченні та переживанні провини за власні вчинки.

В цілому, ця методика є комплексною, спрямована на визначення проявів окремих форм агресії у підлітків, що дозволяє детально оцінити особливості та підґрунтя їх агресивної поведінки.

Наступна методика – це методика діагностики ворожості за шкалою Кука-Медлей, яка передбачає оцінювання 27 тверджень, що можуть відповідати уявленням підлітків про себе та інших людей. Відповіді подаються за шкалою: 6 – зазвичай, 5 – часто, 4 – інколи, 3 – випадково, 2 – рідко, 1 – ніколи. Передбачається оцінка агресивної поведінки підлітків за такими шкалами, як цинізм, агресивність та ворожість. Важливість цієї методики для нашого дослідження обумовлена тим, що вона дає змогу більш глибоко оцінити не тільки окремі прояви агресивної поведінки, але й загальний рівень ворожості підлітка, що формується у взаємодії з оточенням. Аналіз за шкалами цинізму, агресивності та ворожості дозволяє виявити особливості ставлення підлітків до людей і соціального середовища, а також визначити схильність до негативного сприйняття дій інших. Окрім цього, ця методика дозволяє отримати більш об'єктивні результати, адже охоплює різні аспекти міжособистісного сприйняття та емоційних реакцій. Це дає можливість простежити структуру агресивних проявів підлітків та взаємозв'язок між окремими компонентами [50].

Остання методика – це методика оцінки агресивності у відносинах А. Ассінгера. Ця методика призначена для діагностики загального рівня агресивності особистості та спрямованості агресивних реакцій, а також рівня коректності у соціальних контактах. Загалом вона дає змогу з'ясувати, наскільки підліток є толерантним у спілкуванні з оточуючими та чи не виявляє труднощів у міжособистісній взаємодії. Це достатньо поширений метод дослідження агресивності та агресивної поведінки. За її результатами встановлюються такі рівні прояви агресивності у відносинах [51]:

1. Високий рівень агресивності (45 і більше балів) – підліток часто проявляє різкість, нетерпимість до інших, може демонструвати неврівноваженість і схильність до конфліктної поведінки. У спілкуванні прагне домінувати, іноді нехтуючи інтересами оточення, що ускладнює встановлення позитивних міжособистісних стосунків.

2. Середній рівень агресивності (36-44 бали) – характеризується помірною вираженістю агресивних реакцій. Підліток зазвичай контролює свої емоції, здатний до конструктивної взаємодії, хоча іноді може проявляти наполегливість або емоційність у спілкуванні.

3. Низький рівень агресивності (35 і менше балів) – свідчить про переважання миролюбності та стриманості у поведінці. Підліток уникає конфліктів, прагне до гармонійних стосунків, однак іноді може бракувати впевненості у власних діях та здатності відстоювати власну позицію.

Вибір усіх трьох методик обґрунтований темою та предметом нашого дослідження. Крім того, методики враховують вікові особливості підлітків та основні сфери, у яких можливими є прояви агресивної поведінки. Результати, отримані за усіма методиками, детально опрацьовані відповідно до їх «ключів», після проведено їх інтерпретацію. На основі отриманих результатів надалі було проведено кореляційний аналіз та аналіз за t-критерієм Стюдента.

Питання методик представлено у Додатках А-В.

2.2. Аналіз результатів дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки осіб підліткового віку

Проведемо детальний аналіз результатів емпіричного дослідження для визначення психологічних особливостей агресивної поведінки осіб підліткового віку.

За методикою А. Басс та А. Даркі визначено, що для підлітків найбільш характерними є такі форми агресії: вербальна, фізична та непрямая, а також такі прояви, як роздратування, образа та підозрілість.

Отримані відсоткові показники представимо на Рис.2.1.

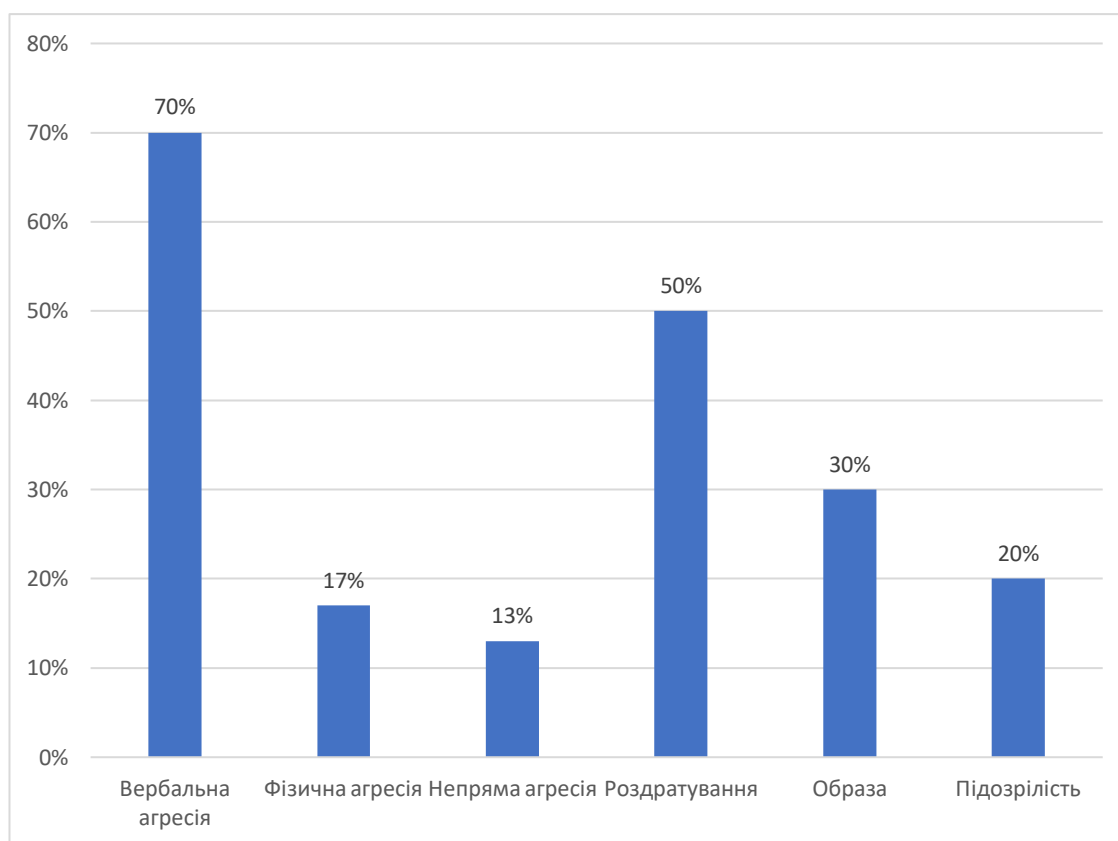


Рис.2.1. Частка учнів з різною формою агресії за методикою А. Басс та А. Даркі, n = 40

Аналізуючи отримані результати, важливо зазначити, що серед підлітків, які взяли участь у дослідженні, домінує вербальна агресія (70%). Особливості такої форми агресії відповідно до класифікації авторів методики та згідно з аналізом наукових джерел полягають у тому, що вона проявляється у формі словесних образ, різких висловлювань, підвищеного тону та конфліктної манери спілкування. Результати, які були отримані на основі відповідей респондентів, в цілому є досить показовими для підліткового віку. Оскільки у цей період активно розвивається комунікативна сфера, а емоційна нестійкість нерідко знаходить вихід у словесних реакціях.

Разом з тим, підкреслимо, що значно нижчі показники мають фізична агресія (17%) і непряма агресія (13%), що свідчить про відносно рідше

використання відкритих форм фізичного впливу або опосередкованих способів завдання шкоди. Це може вказувати на певні соціальні обмеження та контроль поведінки з боку дорослих або середовища. Тобто, такі форми агресії пов'язані з тим, що підлітки відкрито проявляють фізичну агресію, застосовуючи фізичну силу стосовно інших. Разом з тим, акти агресивної поведінки не завжди є прямими. Непряма агресія у такому випадку включає плітки, інтриги, маніпуляції, «жартівливу» критику, саботаж або псування майна.

Також важливо звернути увагу на те, що серед респондентів проявляється достатньо високий рівень роздратування – 50%. Це свідчить в цілому про те, що підлітки мають підвищену емоційну напруженість, імпульсивність і схильність до швидких негативних реакцій. Підлітки можуть проявляти грубість у міжособистісних відносинах – у родині, у школі, при спілкуванні з оточуючими в цілому, також проявляють різку реакцію на незначні подразники. Це відповідає нестабільним особливостям психоемоційного стану, що є характерним для підліткового віку. Такі прояви роздратування потребують корекції.

Виявлено, що для 30% підлітків характерною є така форма агресії, як образа. Це вказує на чутливість підлітків до оцінки з боку оточення та схильність до накопичення негативних переживань. Підозрілість (20%) хоча і виражена меншою мірою, проте також відображає певний рівень недовіри у міжособистісних стосунках.

В цілому, результати, отримані за методикою А. Басса та А. Даркі свідчать про те, що агресивна поведінка підлітків переважно має вербально-емоційний характер і тісно пов'язана з особливостями їх психоемоційного розвитку, що важливо враховувати у подальшій профілактичній та корекційній роботі. Крім того, такі прояви агресії пов'язані з певними психологічними особливостями підлітків та дозволяють надалі встановити загалом психологічні особливості їх агресивної поведінки.

У Таблиці 2.1 представимо порівняння результатів за методикою Басса-Дарки для дівчат і хлопців.

Таблиця 2.1

Порівняння результатів проявів різних форм агресії для дівчат і хлопців

Форма агресії	Хлопці (%), n = 20	Дівчата (%), n = 20
Вербальна агресія	75	65
Фізична агресія	25	10
Непряма агресія	10	15
Роздратування	55	45
Образа	25	35
Підозрілість	18	22

Згідно з цим, можна відмітити наявність певних відмінностей у характері агресивної поведінки хлопців і дівчат. Так, найбільш поширеною формою агресії в обох групах є вербальна агресія, однак у хлопців її рівень є вищим (75% проти 65%). Це вказує на те, що хлопці частіше використовують словесні форми вираження негативних емоцій, зокрема крик, образи чи погрози. Суттєва різниця простежується у показниках фізичної агресії: у хлопців вона становить 25%, тоді як у дівчат – лише 10%. Це свідчить про більшу схильність хлопців до відкритих і прямих форм агресивної поведінки, пов'язаних із фізичним впливом.

Натомість непряма агресія більш характерна для дівчат (15% проти 10% у хлопців). Як вже було зазначено попередньо, непряма агресія характеризується проявами у вигляді формі пліток, іронічних зауважень або прихованого вираження негативного ставлення. Зазвичай це опосередкований спосіб реагування. Переважання дівчат є частковим, тому така форма агресії є характерною і для хлопців. Рівень роздратування також є вищим у хлопців (55%), ніж у дівчат (45%), що свідчить про більшу емоційну імпульсивність і

схильність до швидких реакцій на подразники. Водночас такі показники, як образа та підозрілість, більш виражені у дівчат (35% і 22% відповідно) порівняно з хлопцями (25% і 18%). Відповідно до цього дівчата є більш чутливими у міжособистісних відносинах, також вони схильні до переживань та накопичення негативних емоцій, які можуть тримати у собі, не проявляючи їх відкрито.

Враховуючи зазначене, результати дослідження дозволяють зробити висновок, що хлопці частіше демонструють відкриті та прямі форми агресії, тоді як для дівчат більш характерними є непрямі та емоційно забарвлені прояви агресивної поведінки. Це відповідає в цілому психологічним особливостям осіб підліткового віку та гендерним відмінностям між дівчатами та хлопцями з психологічної точки зору. У процесі теоретичного аналізу цьому питанню не приділено достатньо уваги, тому наявні гендерні відмінності необхідно враховувати у подальшій роботі з підлітками для профілактики та подолання їх агресивної поведінки.

На основі отриманих результатів за методикою Басса-Дарки було розраховано узагальнені показники: індекс агресивності (ІА) та індекс ворожості (ІВ). Індекс агресивності визначався як середнє значення показників фізичної, вербальної та непрямой агресії, а індекс ворожості – як середнє значення підозрілості та образи. Ці значення були розраховані відповідно до рекомендацій за цією методикою. Їх розрахунок є важливим для детального визначення психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків. Окремі значення індексів було отримано для усіх підлітків, на основі чого було виокремлено їх на три рівні залежно від отриманих результатів – високий, середній та низький.

У Таблиці 2.2 подано узагальнені результати у відсотковому співвідношенні.

Розподіл підлітків за рівнями індексу агресивності та індексу ворожості, n = 40

Рівень прояву	Індекс агресивності (IA), осіб (%), n = 40	Індекс ворожості (IB), осіб (%), n = 40
Високий	35	25
Середній	45	50
Низький	20	25
Разом	100	100

Аналіз отриманих результатів показує, що для індексу агресивності найбільш характерним є середній рівень (45% підлітків). Це свідчить про те, що агресивні прояви у більшості респондентів мають ситуативний характер і не є стійкою рисою поведінки. Водночас 35% підлітків демонструють високий рівень агресивності, що може вказувати на схильність до частих і виражених агресивних реакцій.

Щодо індексу ворожості, то тут також переважає середній рівень (50%), що свідчить про помірну недовірливість та обережність у міжособистісних взаєминах. Високий рівень ворожості виявлено у 25% підлітків, що може проявлятися у стійких негативних установах щодо оточення, підозрілості та схильності до образливих переживань. Низькі показники за обома індексами мають відносно невелика частина респондентів (20% для IA та 25% для IB), що свідчить про обмежену кількість підлітків із виражено миролюбною та емоційно стабільною поведінкою.

Узагальнюючи результати, отримані на основі розрахунку індексів агресивності та ворожості, можна сказати, що у підлітковому віці, враховуючи результати респондентів, переважає середній рівень як агресивності, так і ворожості, однак значна частина респондентів демонструє підвищені показники. Це важливо враховувати у подальшій роботі з підлітками, а також

у подальших дослідженнях їх агресивної поведінки та узагальненні її психологічних особливостей.

Далі на Рис.2.2 представимо результати за методикою діагностики ворожості (за шкалою Кука-Медлей), насамперед за шкалою цинізму.

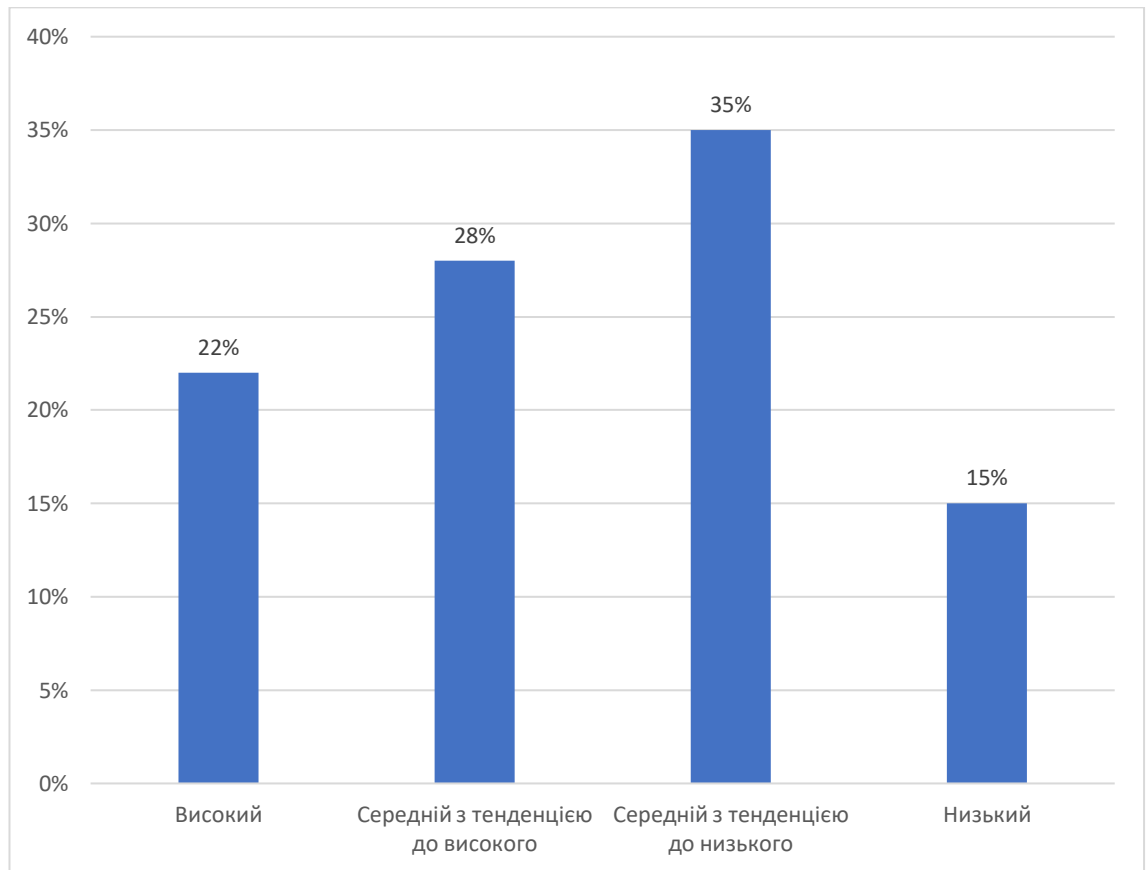


Рис.2.2. Результати методики діагностики ворожості (за шкалою Кука-Медлей) за шкалою цинізму, $n = 40$

Аналізуючи результати за шкалою цинізму зазначимо, що серед респондентів переважає середній рівень за шкалою цинізму, при цьому спостерігається схильність до нижчих значень. Найбільшу частку становлять респонденти із середнім рівнем з тенденцією до низького (35%) та середнім із тенденцією до високого (28%). Це загалом свідчить про відносну неоднорідність показників у вибірці.

Разом з тим, частка підлітків із високим рівнем цинізму становить 22%, що хоча й не є домінуючим показником, проте потребує уваги в контексті подальшого аналізу та корекційної роботи. Найменшу групу становлять підлітки з низьким рівнем (15%), що вказує на обмежену кількість осіб із мінімальними проявами цинічного ставлення. Тобто, частка тих підлітків, яка не проявляє зневажливе та зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики, культури та людських цінностей, не є достатньо високою.

У цілому отримані результати свідчать про те, що в більшості підлітків показники цинізму перебувають у межах середнього рівня, однак наявність значної частки з підвищеними значеннями може бути ознакою потенційної схильності до негативного сприйняття соціальних норм та міжособистісних взаємин. Це можна вважати однією з передумов формування агресивної поведінки, а також однією з особливостей її проявів.

На Рис.2.3 представимо результати за шкалою агресивності.

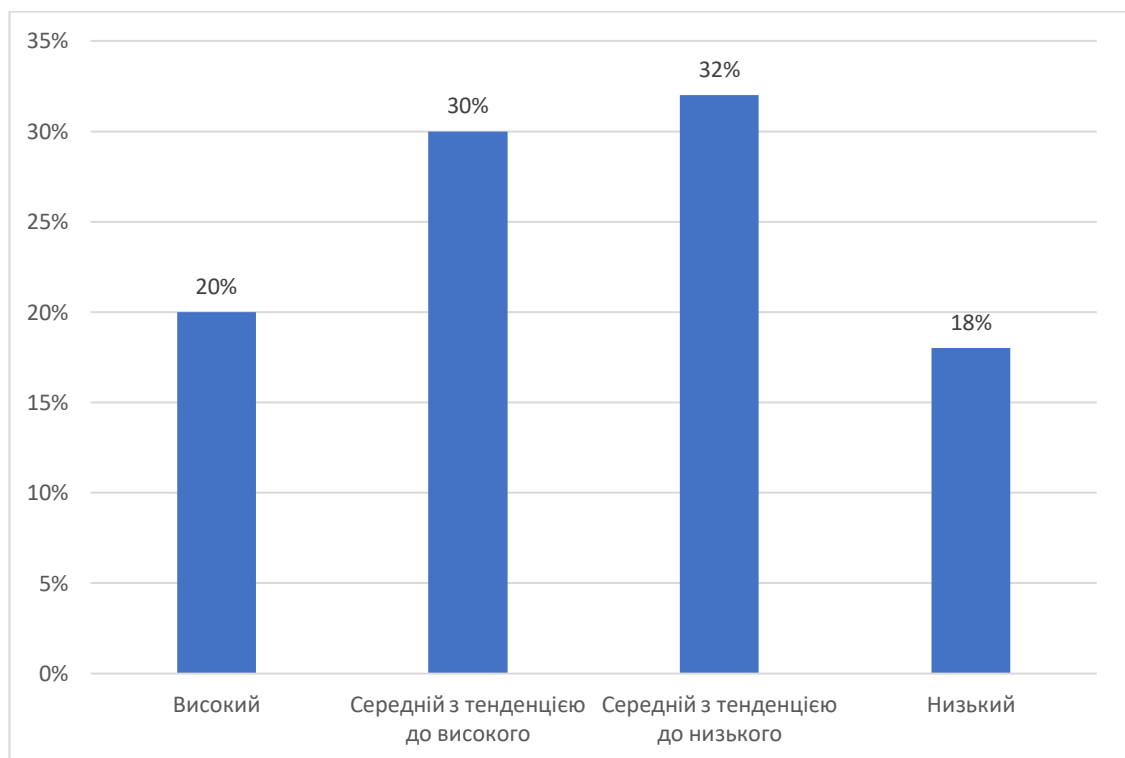


Рис.2.3. Результати методики діагностики ворожості (за шкалою Кука-Медлей) за шкалою агресивності, n = 40

Аналізуючи отримані результати, варто зазначити, що у підлітків переважають середні показники агресивності з тенденцією як до високих, так і до низьких значень. Найбільшу частку становлять респонденти із середнім рівнем із тенденцією до низького (32%) та середнім із тенденцією до високого (30%), що свідчить про загалом нестійкий характер показників у межах вибірки.

Високий рівень агресивності мають 20% підлітків, що також є досить суттєвим показником. Найменшу частку становлять респонденти з низьким рівнем (18%), що вказує на обмежену кількість підлітків із мінімальними проявами агресивності. Тобто, більша частина підлітків характеризується підвищеною схильністю агресивних реакцій, що може впливати на характер їхніх міжособистісних стосунків та загальну поведінку в колективі.

Далі представимо на Рис.2.4 результати за шкалою ворожості.

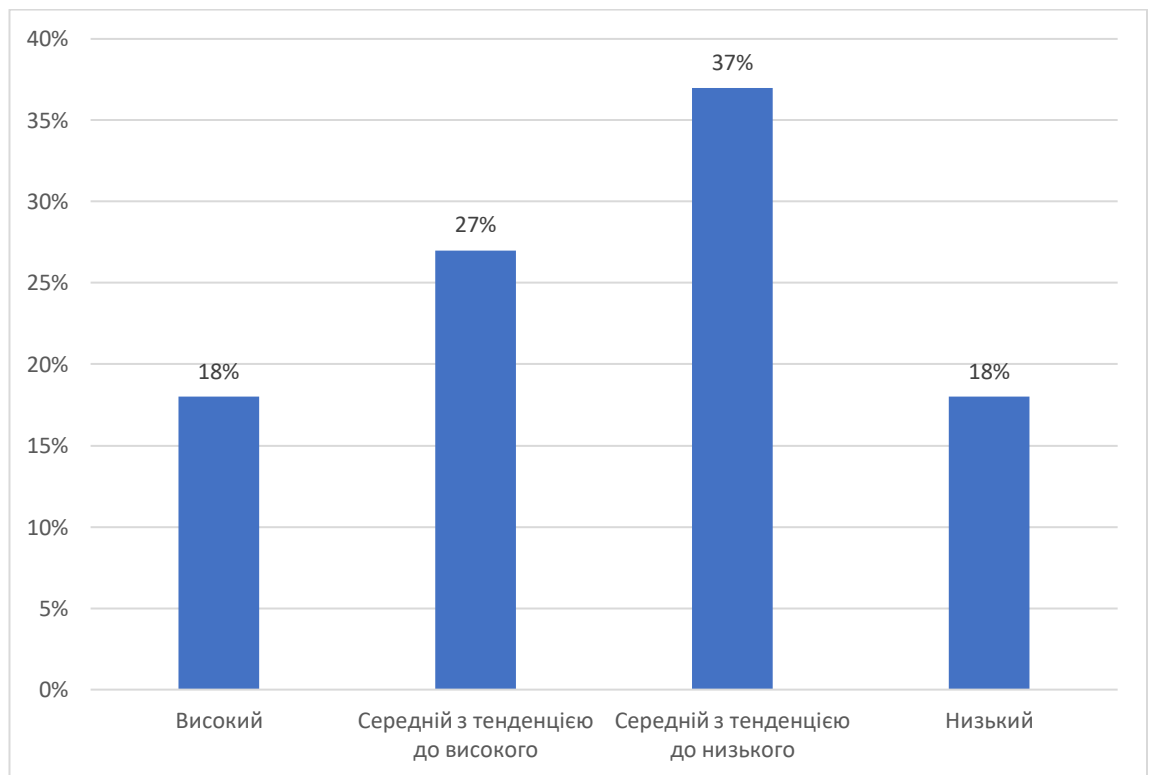


Рис.2.4. Результати методики діагностики ворожості (за шкалою Кука-Медлей) за шкалою ворожості, $n = 40$

Згідно з результатами відповідей підлітків за шкалою ворожості можна сказати, що загалом їх показники за цією шкалою перебувають на середньому рівні. При цьому особливим є те, що найбільша частка припадає на показники середнього рівня з тенденцією до низьких значень. Це може свідчити про відносно помірний рівень недовіри та негативних установок у більшості респондентів. Однак серед підлітків також наявні ті, хто має високий рівень ворожості (18%) та середній рівень із тенденцією до високого (27%), що вказує на певну частину групи з більш вираженими негативними установками щодо оточення. Такі прояви можуть посилювати конфліктність у міжособистісних стосунках і сприяти виникненню агресивних реакцій.

Частка підлітків із середнім рівнем з тенденцією до низького становить 37%, тоді як низький рівень також фіксується у 18% респондентів, що свідчить про наявність у частини вибірки більш спокійного та довірливого ставлення до соціального середовища.

Узагальнюючи результати за шкалами цинізму, агресивності та ворожості переважають середні показники з тенденцією до низького та високого рівнів, що свідчить про нестійкість емоційних реакцій та схильність частини підлітків до негативних форм міжособистісної взаємодії. Відповідно до цього, такі негативні форми міжособистісних взаємин проявляються також і у вигляді різних форм агресії та агресивної поведінки в цілому.

Також важливо порівняти показники за шкалою агресивності у дівчат та хлопців. Представимо це на Рис.2.5.

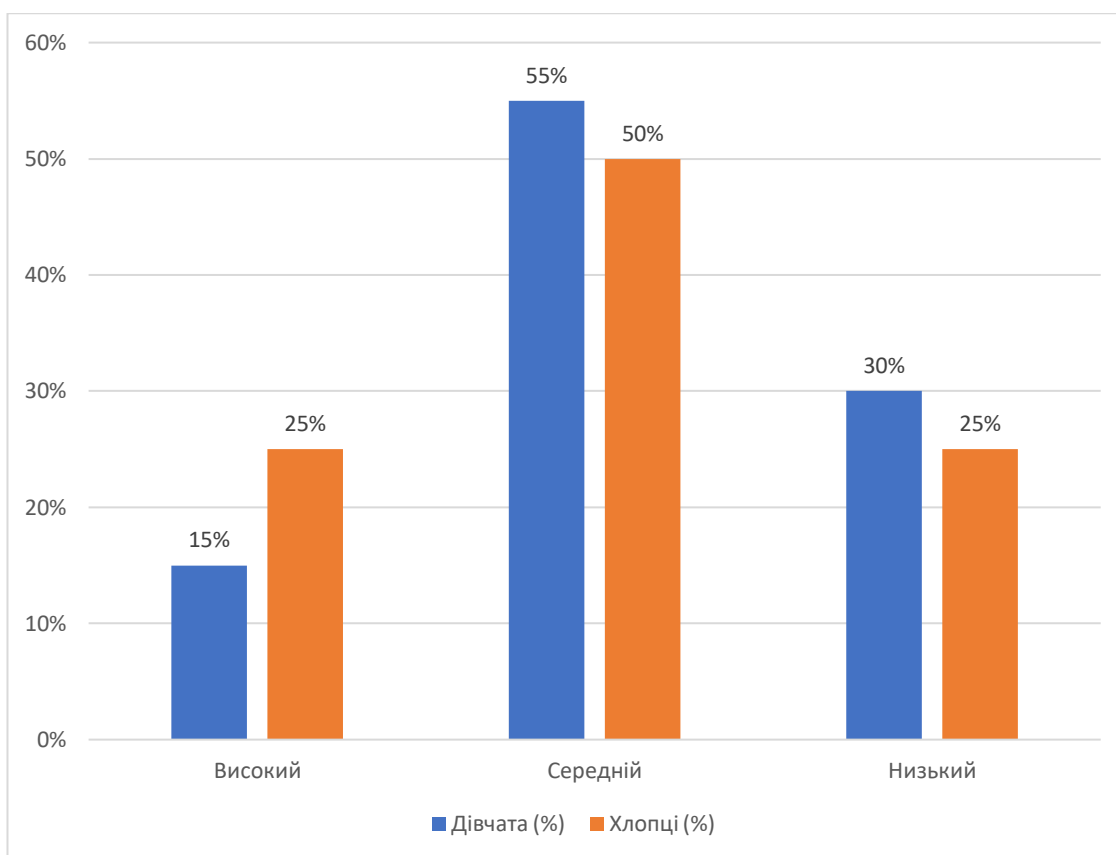


Рис.2.5. Порівняння показників агресивності у дівчат та хлопців за (за шкалою Кука-Медлей), $n = 40$ (20/20)

Отримані результати свідчать про те, що високий рівень агресивності частіше спостерігається серед хлопців, тоді як у дівчат переважає середній та низький рівні агресивної поведінки. Це може бути пов'язано з психологічними особливостями агресивної поведінки у підлітків-хлопців, які були визначені за методикою А. Басса та А. Даркі, оскільки за цією методикою для хлопців характерними є вищі показники фізичної та вербальної агресії.

За результатами методики оцінки агресивності у відносинах А. Ассінгера було визначено рівні агресивності підлітків: низький, помірний та високий. Результати представимо на Рис.2.6.

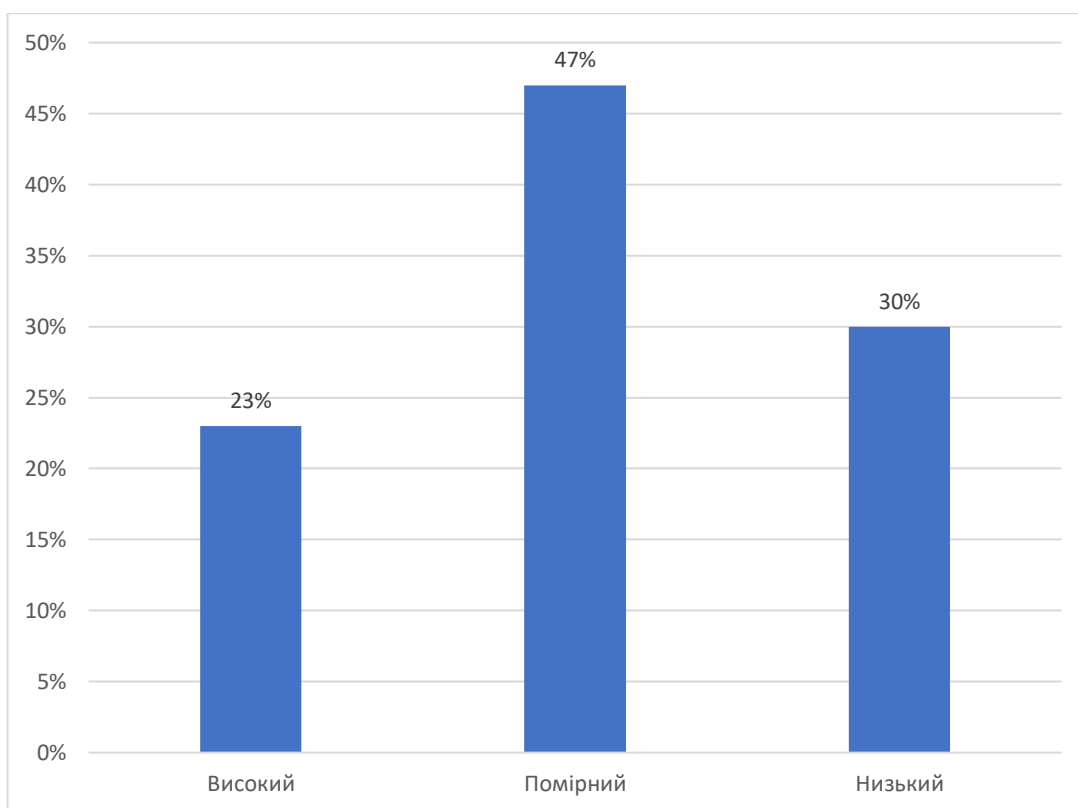


Рис.2.6. Частка учнів з різним рівнем агресивності у стосунках за методикою оцінки агресивності у відносинах А. Ассінгера, $n = 40$

Згідно з отриманими даними, найбільша частка підлітків має помірний рівень агресивності у міжособистісних стосунках (47%). Згідно з цим для більшості підлітків, які взяли участь у дослідженні, характерним є поєднання різних форм реагування на ситуації – від стриманих і контрольованих до емоційно забарвлених. Такий рівень агресивності не є критичним, однак вказує на наявність окремих проявів, які можуть активізуватися під впливом стресових або конфліктних факторів.

Разом із тим, досить значною є частка підлітків із високим рівнем агресивності (23%). Прояви високого рівня агресивності можуть бути пов'язані з частими конфліктами, схильністю підлітків до різких реакцій, у їх підвищеній емоційній напруженості та труднощах у вирішенні міжособистісних суперечностей. Така група потребує особливої уваги,

оскільки саме ці підлітки можуть бути джерелом конфліктів у колективі та потребують цілеспрямованої психолого-педагогічної підтримки.

Низький рівень агресивності характерний для 30% опитаних, що свідчить про відносно спокійний стиль взаємодії з оточенням, здатність до самоконтролю та більш конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Наявність такої групи є позитивним показником, однак у контексті загальної вибірки вона не є домінуючою.

Результати за цією методикою демонструють нерівномірний розподіл рівнів агресивності. Не дивлячись на частку підлітків з низьким рівнем, частка з помірним та високим є суттєво більшою, тому такі підлітки можуть проявляти агресивну поведінку, а у контексті міжособистісних відносин вони можуть бути ініціаторами негативних ситуацій.

Узагальнюючи результати, отримані за різними методиками, варто відзначити, що агресивна поведінка підлітків носить переважно помірний, але нестійкий характер. У більшості випадків вона проявляється ситуативно, як реакція на зовнішні подразники, труднощі у спілкуванні або внутрішнє емоційне напруження. При цьому спостерігається поєднання як конструктивних, так і деструктивних способів реагування, що є типовим для даного вікового етапу.

Окрім цього, результати свідчать про те, що у підлітків ще не сформовані в достатній мірі навички емоційної саморегуляції та конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Саме тому агресія часто виступає як спосіб захисту або самоствердження. Водночас наявність високих показників за окремими шкалами вказує на існування групи підлітків із підвищеною схильністю до агресивних реакцій, що може ускладнювати їхні міжособистісні взаємини.

Крім того, для підлітків, які взяли участь у дослідженні, характерною є емоційна чутливість, яка проявляється у підвищеній образливості, роздратуванні та схильності до накопичення негативних переживань. Це, у свою чергу, створює передумови для виникнення як відкритих, так і

прихованих форм агресивної поведінки. Крім того, простежуються певні гендерні відмінності, які відображають різні способи вираження агресії у хлопців і дівчат. Це також свідчить про те, що психологічні особливості агресивної поведінки досліджуваних підлітків мають різний характер, однак в цілому агресивна поведінка є характерною для респондентів.

У цілому результати свідчать про те, що агресивна поведінка підлітків є багатовимірним явищем, яке поєднує в собі емоційні, когнітивні та поведінкові компоненти, а також залежить від індивідуально-типологічних особливостей особистості та соціального середовища.

Враховуючи зазначене, можна виділити такі узагальнені психологічні особливості агресивної поведінки підлітків:

- переважання ситуативного характеру агресії та її залежність від зовнішніх обставин;
- домінування вербальних форм агресії над фізичними;
- недостатній рівень сформованості навичок саморегуляції та контролю емоцій;
- підвищена емоційна чутливість, схильність до образ і роздратування;
- наявність гендерних відмінностей у способах прояву агресії;
- існування групи підлітків із високим рівнем агресивності та ворожості;
- поєднання різних рівнів агресивності у межах однієї вибірки, що свідчить про неоднорідність досліджуваної групи.

Для узагальнення результатів емпіричного дослідження та виявлення взаємозв'язків між показниками було проведено кореляційний аналіз за коефіцієнтом Пірсона. У розрахунках умовно враховано індивідуальні результати 40 респондентів (20 дівчат і 20 хлопців), сформовані на основі отриманого відсоткового розподілу.

Було проаналізовано зв'язки між індексом агресивності (ІА) за методикою Басса-Дарки, індексом ворожості (ІВ), а також показниками за

шкалами цинізму, агресивності та ворожості (методика Кука-Медлей) і загальним рівнем агресивності у стосунках (методика А. Ассінгера). Результати проведеного кореляційного аналізу представимо у Таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Кореляційні зв'язки між показниками за результатами трьох методик
(r-Пірсона)

Показники	ІА (Басс- Дарки)	ІВ (Басс- Дарки)	Агресивність (Кук- Медлей)	Ворожість (Кук- Медлей)	Цинізм (Кук- Медлей)	Агресивність у стосунках (Ассінгер)
ІА (Басс- Дарки)	1,00	0,62	0,71	0,65	0,58	0,74
ІВ (Басс- Дарки)	0,62	1,00	0,60	0,78	0,72	0,59
Агресивність (Кук-Медлей)	0,71	0,60	1,00	0,69	0,63	0,68
Ворожість (Кук-Медлей)	0,65	0,78	0,69	1,00	0,75	0,61
Цинізм (Кук- Медлей)	0,58	0,72	0,63	0,75	1,00	0,55
Агресивність у стосунках (Ассінгер)	0,74	0,59	0,68	0,61	0,55	1,00

Аналізуючи результати, отримані у процесі кореляційного аналізу, важливо зазначити, що встановлено переважно середні та високі позитивні кореляційні зв'язки між досліджуваними показниками, що підтверджує їх взаємозалежність.

Найбільш виражений зв'язок спостерігається між індексом агресивності (ІА) за методикою Басса-Дарки та загальним рівнем агресивності у стосунках за методикою А. Ассінгера ($r = 0,74$). Відповідно до цього, підлітки з високими показниками агресивності схильні демонструвати агресивні реакції і в реальній міжособистісній взаємодії.

Досить високий рівень кореляції виявлено між індексом ворожості (ІВ) та показником ворожості за методикою Кука-Медлей ($r = 0,78$), що підтверджує узгодженість результатів різних методик і свідчить про їхню

валідність у дослідженні даного феномену. Тобто, ці результати загалом є схожими, тому для підлітків, які мають прояви ворожості, характерними є відповідні показники індексу ворожості за методикою А. Басса та А. Даркі, що може визначати особливості їх агресивної поведінки.

Суттєвий зв'язок простежується між індексом агресивності та показником агресивності за шкалою Кука-Медлей ($r = 0,71$), що вказує на те, що різні аспекти агресивної поведінки мають спільну психологічну основу. Показник цинізму також демонструє помірні та високі кореляції з індексом ворожості ($r = 0,72$) та показником ворожості ($r = 0,75$), що свідчить про взаємозв'язок негативних установок щодо оточення з агресивними проявами.

Узагальнюючи результати кореляційного аналізу, можемо сказати, що вони в цілому підтверджують, що агресивна поведінка підлітків має комплексний характер і формується під впливом взаємопов'язаних психологічних чинників. Високі значення агресивності супроводжуються підвищеною ворожістю, цинізмом та труднощами у міжособистісній взаємодії.

Відповідно, використання кількох психодіагностичних методик дозволило отримати цілісне уявлення про психологічні особливості агресивної поведінки підлітків та підтвердити наявність стійких взаємозв'язків між її основними проявами.

В цілому, можна констатувати, що агресивна поведінка підлітків не є ізольованим явищем, а формується під впливом комплексу взаємопов'язаних факторів, серед яких емоційні реакції, когнітивні установки та особливості соціальної взаємодії.

До ключових психологічних особливостей, що підтверджуються результатами кореляційного аналізу, можна віднести:

- взаємозв'язок між внутрішніми агресивними установками та їх зовнішнім проявом у поведінці;
- тісний зв'язок між агресивністю та ворожістю як емоційно-установчими характеристиками;

- наявність стійких негативних установок (цинізму), що підсилюють агресивні реакції;
- поєднання емоційної нестабільності з труднощами у міжособистісній взаємодії;
- комплексний характер агресивної поведінки, що формується під впливом кількох взаємопов'язаних психологічних чинників;
- узгодженість результатів різних методик, що підтверджує цілісність і надійність отриманих даних.

Також для перевірки статистичної значущості відмінностей між показниками агресивної поведінки у дівчат і хлопців було використано t-критерій Стюдента для незалежних вибірок. Порівнювалися середні значення за основними показниками: індекс агресивності (ІА), індекс ворожості (ІВ), а також загальний рівень агресивності за методикою А. Ассінгера. Результати представлено у Таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати порівняння показників за t-критерієм Стюдента

Показник	Середнє (дівчата)	Середнє (хлопці)	t- значення	Рівень значущості (p)
Індекс агресивності (ІА)	32,4	38,7	2,31	$p \leq 0,05$
Індекс ворожості (ІВ)	27,1	29,3	1,42	$p > 0,05$
Агресивність (Ассінгер)	34,6	40,2	2,08	$p \leq 0,05$

Результати статистичного аналізу свідчать про наявність як значущих, так і незначущих відмінностей між групами дівчат і хлопців. Зокрема, за індексом агресивності (ІА) виявлено статистично значущі відмінності ($t = 2,31$

при $p \leq 0,05$), що свідчить про більш високий рівень агресивності у хлопців порівняно з дівчатами. Це узгоджується з попередніми результатами, де було встановлено більшу вираженість прямих форм агресії у хлопців.

Також статистично значущі відмінності встановлено за показником агресивності у стосунках (за методикою А. Ассінгера) ($t = 2,08$ при $p \leq 0,05$). Це підтверджує, що хлопці частіше демонструють агресивні реакції у процесі міжособистісної взаємодії. Водночас за індексом ворожості (ІВ) статистично значущих відмінностей не виявлено ($t = 1,42$ при $p > 0,05$), що свідчить про приблизно однаковий рівень внутрішньої ворожості у дівчат і хлопців.

В цілому, результати t-критерію Стюдента підтверджують, що статеві відмінності більш виражені у зовнішніх проявах агресії, тоді як рівень ворожості як внутрішньої установки є відносно однаковим у підлітків незалежно від статі.

Узагальнюючи отримані дані, можна виділити такі психологічні особливості агресивної поведінки підлітків:

- агресивність має виражений гендерний характер: хлопці частіше демонструють відкриті форми агресії, дівчата – більш стримані або опосередковані;
- зовнішні прояви агресії (поведінкові реакції) є більш варіативними, ніж внутрішні установки (ворожість);
- внутрішній рівень ворожості не має суттєвих статевих відмінностей і є відносно стабільним у підлітковому середовищі;
- підлітки обох статей мають подібні емоційні передумови до агресивних реакцій, але реалізують їх різними способами;
- агресивна поведінка формується під впливом як особистісних характеристик, так і соціальних очікувань щодо допустимих форм вираження емоцій;
- спостерігається розрив між внутрішніми переживаннями та їх зовнішньою поведінковою реалізацією, що особливо характерно для дівчат;

– поведінкові прояви агресії більшою мірою піддаються впливу соціального середовища, ніж внутрішні установки особистості.

Проведене емпіричне дослідження дозволило встановити, що агресивна поведінка підлітків має комплексний, багатокomпонентний характер і проявляється на рівні емоцій, когнітивних установок та поведінки. Узагальнені результати свідчать про переважання середніх показників агресивності та ворожості, що вказує на відносно типову для підліткового віку нестабільність емоційної сфери та схильність до ситуативних реакцій. Водночас наявність значної частки підлітків із підвищеними показниками демонструє, що у частини вибірки агресивні прояви мають більш стійкий характер і можуть виступати рисою особистості.

Важливою психологічною особливістю є домінування вербальних форм агресії над фізичними, що свідчить про переважання словесного способу вираження негативних емоцій у підлітковому середовищі. Такі прояви поєднуються з підвищеним рівнем роздратування, образливості та підозрілості, що відображає загальну емоційну напруженість і недостатній рівень сформованості навичок саморегуляції. У поведінці це часто проявляється як імпульсивність, різкі реакції на зовнішні подразники та труднощі у конструктивному вирішенні конфліктних ситуацій.

Отримані дані також засвідчили наявність гендерних відмінностей: хлопці частіше демонструють відкриті та прямі форми агресії, тоді як для дівчат більш характерні опосередковані та емоційно забарвлені прояви. Водночас рівень внутрішньої ворожості у представників обох статей є відносно подібним, що свідчить про однакову психологічну основу агресивних реакцій, але різні способи їх реалізації. Це дозволяє говорити про вплив соціальних норм і очікувань на форми прояву агресії.

Кореляційний аналіз підтвердив взаємозв'язок між основними показниками агресивної поведінки, що вказує на її системний характер. Підвищення рівня агресивності супроводжується зростанням ворожості та цинізму, що відображає формування стійких негативних установок щодо

оточення. Тому можемо підкреслити, що агресивна поведінка у підлітків не є ізольованим явищем, а виступає результатом взаємодії емоційних станів, когнітивних установок і особливостей міжособистісної взаємодії.

Узагальнюючи результати дослідження, можна виділити такі основні психологічні особливості агресивної поведінки підлітків:

- переважання середнього рівня агресивності з тенденцією до нестабільності показників;
- домінування вербальних форм агресії над фізичними;
- виражена емоційна чутливість, підвищене роздратування та образливість;
- недостатній розвиток навичок саморегуляції та конструктивного реагування;
- наявність гендерних відмінностей у способах прояву агресії;
- взаємозв'язок агресивності з ворожістю та цинізмом як стійкими особистісними характеристиками;
- поєднання внутрішніх негативних установок із різними формами їх зовнішнього вираження;
- наявність групи підлітків із високим рівнем агресивності, що потребує окремої уваги;
- залежність агресивної поведінки від соціального середовища та міжособистісних відносин.

У підсумку можемо сказати, що за результатами емпіричного дослідження нам вдалося встановити те, що агресивна поведінка підлітків є складним психологічним явищем, що формується під впливом сукупності внутрішніх і зовнішніх чинників та потребує подальшого вивчення і врахування у практичній психолого-педагогічній роботі. Крім того, у дослідженні було підтверджено поставлену на початку гіпотезу, тому отримані результати відповідають запланованим результатам та дозволили сформулювати комплексне уявлення про психологічні особливості агресивної поведінки підлітків.

2.3. Психологічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків

Враховуючи результати емпіричного дослідження, виявлено необхідність профілактики та корекції агресивної поведінки в осіб підліткового віку. Зокрема, це стосується підлітків із підвищеним рівнем агресивності, ворожості, роздратування та недостатньо сформованими навичками емоційної саморегуляції. Отримані результати свідчать про те, що агресивна поведінка у більшості випадків має ситуативний і емоційно забарвлений характер, однак у частини респондентів вона набуває більш стійких форм, що може негативно впливати на міжособистісні взаємини, поведінку у колективі та загальний психоемоційний стан підлітків.

Відповідно до результатів дослідження, профілактична та корекційна робота повинна бути спрямована насамперед на розвиток емоційної саморегуляції, формування навичок конструктивного спілкування, зниження рівня ворожості та навчання підлітків ефективним способам реагування у конфліктних ситуаціях. Важливим є також створення сприятливого психологічного середовища у сім'ї та навчальному колективі, яке сприятиме зниженню емоційної напруженості та попередженню агресивних проявів.

Основні чинники, які важливо врахувати для зменшення агресивності підлітків, представимо у Таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Основні чинники профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків

Чинник	Прояв у поведінці підлітків	Значення для профілактики та корекції
--------	-----------------------------	---------------------------------------

Продовження Табл.2.5

Емоційна саморегуляція	Нездатність контролювати емоції, імпульсивні реакції, різкі висловлювання	Сприяє зниженню рівня агресивних реакцій та розвитку самоконтролю
Рівень ворожості	Недовіра до оточення, підозрілість, образливість	Впливає на характер міжособистісних взаємин та формування негативних установок
Комунікативні навички	Конфліктна манера спілкування, труднощі у висловленні емоцій	Допомагають формувати конструктивні способи взаємодії
Соціально-психологічний клімат	Напружені стосунки у сім'ї або колективі	Визначає рівень емоційного комфорту підлітка
Рівень агресивності	Вербальні, фізичні або непрямі форми агресії	Дає можливість визначити характер корекційної роботи
Самооцінка та самосприйняття	Невпевненість у собі, потреба у самоствердженні	Впливає на схильність до агресивного способу захисту
Досвід міжособистісної взаємодії	Наявність конфліктного досвіду або негативних моделей поведінки	Формує подальші способи реагування у складних ситуаціях
Рівень емоційної чутливості	Підвищена образливість, роздратування	Посилює ризик виникнення агресивних реакцій

Основним чинником профілактики агресивної поведінки, на нашу думку, є розвиток емоційної саморегуляції та навичок конструктивного реагування у конфліктних ситуаціях. Разом із тим, важливо враховувати й інші психологічні особливості підлітків, оскільки агресивна поведінка формується під впливом комплексу взаємопов'язаних чинників. Саме тому профілактична та корекційна робота повинна мати комплексний характер і поєднувати розвиток емоційної сфери, комунікативних навичок та позитивної міжособистісної взаємодії.

Таким чином, профілактика та корекція агресивної поведінки підлітків за результатами проведеного емпіричного дослідження є необхідною умовою

зниження рівня конфліктності та покращення психологічного клімату у підлітковому середовищі. Тому далі сформулюємо практичні рекомендації, які безпосередньо враховують результати проведеного дослідження та психологічні особливості агресивної поведінки підлітків.

Враховуючи це, серед основних рекомендацій щодо профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків пропонуємо такі:

1. Розвиток навичок емоційної саморегуляції. Важливо формувати у підлітків уміння контролювати власні емоції та реакції у конфліктних ситуаціях. Для цього доцільно використовувати вправи на самоконтроль, дихальні техніки, методи зниження емоційної напруги та розвиток навичок усвідомлення власного емоційного стану. Це сприятиме зменшенню імпульсивності та частоти агресивних реакцій.

2. Формування конструктивних навичок спілкування. Доцільним є навчання підлітків правилам безконфліктного спілкування, розвитку активного слухання, уміння висловлювати власну думку без образ та агресії. Особливу увагу варто приділяти розвитку навичок вирішення конфліктів шляхом діалогу та компромісу.

3. Зниження рівня ворожості та підозрілості. Важливим є створення умов для розвитку довірливих міжособистісних взаємин у класному колективі та сім'ї. Це може здійснюватися через групові заняття, вправи на взаєморозуміння, командну діяльність та спільне обговорення проблемних ситуацій.

4. Корекція вербальних форм агресії. Оскільки за результатами дослідження домінуючою формою агресії є вербальна, необхідно формувати навички контролю мовленнєвих реакцій. Доцільним є навчання підлітків способам конструктивного вираження невдоволення та емоцій без використання образ, крику чи погроз.

5. Підвищення рівня самоконтролю та відповідальності за власну поведінку. Для цього важливо формувати у підлітків здатність аналізувати

власні вчинки та їх наслідки. Корисними можуть бути вправи на самоаналіз, обговорення конфліктних ситуацій та розвиток рефлексії.

6. Розвиток позитивної самооцінки та впевненості у собі. Часто агресивна поведінка виступає способом самоствердження або захисту. Тому важливо підтримувати позитивне самосприйняття підлітків, створювати ситуації успіху та сприяти розвитку їх сильних сторін.

7. Формування навичок конструктивного вирішення конфліктів. Доцільно навчати підлітків шукати компроміси, враховувати позицію іншої людини та використовувати ненасильницькі способи реагування у проблемних ситуаціях.

8. Організація психологічної підтримки для підлітків із високим рівнем агресивності. Особливу увагу необхідно приділяти підліткам, у яких виявлено високі показники агресивності та ворожості. Для них важливо проводити індивідуальні консультації, корекційні заняття та забезпечувати психологічний супровід.

На нашу думку, реалізація цих рекомендацій повинна бути комплексною та здійснюватися за участю психолога, педагогів і батьків. Саме спільна робота дозволить забезпечити зниження рівня агресивності, покращення міжособистісних взаємин та формування більш конструктивних моделей поведінки у підлітковому середовищі. Тому важливо охарактеризувати основні напрями роботи психолога щодо профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків. Представимо це у Таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Основні напрями роботи психолога щодо профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків

Напрямок роботи	Зміст роботи	Очікуваний результат
Психоедукація	Надання інформації про причини агресії, особливості емоційних реакцій, наслідки агресивної поведінки	Підвищення психологічної обізнаності та усвідомлення власної поведінки

Продовження Табл.2.6

Тренінгові заняття	Вправи на розвиток самоконтролю, емоційної регуляції, навичок конструктивного спілкування	Зниження імпульсивності та розвиток конструктивних форм взаємодії
Індивідуальне консультування	Робота з особистими труднощами, конфліктними ситуаціями, підвищеним рівнем агресивності	Корекція негативних моделей поведінки та емоційних реакцій
Групова робота	Проведення групових вправ, рольових ігор, обговорення конфліктних ситуацій	Покращення міжособистісних взаємин та розвиток навичок співпраці
Робота з батьками	Консультування щодо особливостей підліткового віку та способів реагування на агресивну поведінку	Формування сприятливого сімейного середовища
Співпраця з педагогами	Надання рекомендацій щодо взаємодії з агресивними підлітками та попередження конфліктів	Покращення психологічного клімату у класному колективі
Психологічний супровід	Спостереження за емоційним станом та поведінкою підлітків, профілактична робота	Попередження закріплення агресивних форм поведінки

Також важливо впроваджувати у закладах освіти конкретні профілактичні заходи, які сприятимуть зниженню рівня агресивності серед підлітків. На нашу думку, найбільш доцільними є такі заходи:

- проведення тренінгів із розвитку емоційного інтелекту та навичок саморегуляції;
- організація занять із формування навичок конструктивного вирішення конфліктів;
- проведення тематичних бесід щодо наслідків агресивної поведінки та булінгу;
- впровадження програм психологічної підтримки підлітків;

- організація групових вправ та командних проєктів для покращення взаємодії у колективі;
- проведення індивідуальних консультацій для підлітків із високим рівнем агресивності;
- залучення батьків до психолого-педагогічної роботи через консультації та батьківські зустрічі;
- створення у закладі освіти сприятливого психологічного середовища та системи підтримки підлітків;
- проведення профілактичних заходів щодо попередження булінгу та міжособистісних конфліктів;
- організація позакласної діяльності, яка сприятиме розвитку навичок співпраці та позитивної соціальної взаємодії.

Додатково слід зазначити, що ефективність профілактики агресивної поведінки значною мірою залежить від своєчасності психологічної допомоги. Чим раніше виявляються ознаки підвищеної агресивності, труднощів емоційного контролю чи конфліктної поведінки, тим більш результативною може бути корекційна робота. Саме тому важливо проводити не лише корекційні заходи з підлітками, які вже демонструють виражені агресивні реакції, але й систематичну профілактичну роботу з усім учнівським колективом.

Окрім цього, необхідно враховувати, що підлітковий вік характеризується емоційною нестабільністю, підвищеною чутливістю до оцінки оточення та прагненням до самоствердження. У таких умовах навіть незначні конфліктні ситуації можуть викликати різкі емоційні реакції та агресивні прояви. Тому важливим напрямом роботи є формування у підлітків безпечного простору для вираження власних емоцій, переживань і думок без страху осуду чи нерозуміння.

Водночас профілактична та корекційна робота повинна враховувати індивідуальні особливості кожного підлітка. Причини агресивної поведінки можуть бути різними: труднощі у сімейних взаєминах, негативний досвід

спілкування, емоційне перенапруження, невпевненість у собі або прагнення самоствердитися серед однолітків. З огляду на це, психологічна допомога має бути не шаблонною, а орієнтованою на конкретні потреби та особливості особистості підлітка.

Таким чином, профілактика та корекція агресивної поведінки підлітків повинна здійснюватися системно та поєднувати психолого-педагогічні, профілактичні й корекційні заходи. Реалізація запропонованих рекомендацій та напрямів роботи дозволить знизити рівень агресивності, покращити міжособистісні взаємини підлітків і сприятиме формуванню конструктивних моделей поведінки у різних сферах їх взаємодії.

Висновки до другого розділу

В цілому, було організовано та проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків. Воно передбачало визначення рівня агресивності, ворожості, особливостей прояву агресивних реакцій та їх взаємозв'язку у міжособистісній взаємодії. Для дослідження використано такі психодіагностичні методики: методику А. Басса та А. Даркі, шкалу ворожості Кука-Медлей та методику оцінки агресивності у відносинах А. Ассінгера. До дослідження було залучено 40 учнів підліткового віку, серед яких 20 дівчат і 20 хлопців.

За результатами проведеного дослідження вдалося встановити, що для підлітків найбільш характерними є вербальні форми агресії, підвищене роздратування, образливість та емоційна нестійкість. Визначено переважання середнього рівня агресивності та ворожості, однак у частини респондентів виявлено високі показники агресивних проявів. Також встановлено наявність гендерних відмінностей: хлопці частіше демонструють відкриті форми агресії, тоді як дівчатам більш властиві непрямі та емоційно забарвлені прояви агресивної поведінки. Результати дослідження показали, що агресивна поведінка підлітків має переважно ситуативний характер і пов'язана з

недостатнім рівнем сформованості навичок емоційної саморегуляції та конструктивного вирішення конфліктів.

Виявлено взаємозв'язок між показниками агресивності, ворожості, цинізму та особливостями міжособистісної взаємодії підлітків. Кореляційний аналіз підтвердив, що підвищення рівня агресивності супроводжується зростанням ворожості та негативних установок щодо оточення. Результати t-критерію Стьюдента засвідчили наявність статистично значущих відмінностей між дівчатами та хлопцями за показниками зовнішніх проявів агресії.

Для забезпечення профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків запропоновано комплекс психологічних рекомендацій, спрямованих на розвиток емоційної саморегуляції, формування конструктивних навичок спілкування, зниження рівня ворожості та підвищення здатності до конструктивного вирішення конфліктів. Також визначено основні напрями роботи психолога, педагогів і батьків щодо попередження агресивної поведінки та створення сприятливого психологічного середовища у підлітковому колективі.

Таким чином, результати другого розділу підтвердили, що агресивна поведінка підлітків є складним багатокomпонентним явищем, яке формується під впливом емоційних, особистісних і соціальних чинників та потребує комплексної психолого-педагогічної профілактики й корекції.

ВИСНОВКИ

У дослідженні було теоретично обґрунтовано та емпірично визначено психологічні особливості агресивної поведінки підлітків. На основі отриманих результатів розроблено рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки.

Проаналізовано теоретичні підходи до вивчення агресивної поведінки у психології. Завдяки детальному аналізу проблеми вивчення проблеми агресії у психології визначено, що це питання було представлено у теоріях таких науковців, як Л. Берковіц, А. Басс, У. Берон, Д. Річардсон, З. Фрейд та ін. Агресію розглядають у межах фрустраційної теорії, поведінкового підходу та інших напрямів. Крім того, визначено, що агресія є будь-якими навмисними діями, які спрямовані на завдання шкоди іншій людині, групі людей або тваринам. Також агресія є реакцією у формі дії або загрози дії, яка обмежує свободу чи адаптаційні можливості іншої людини та супроводжується завданням больових відчуттів. Основними видами агресії є фізична, вербальна, активна, пасивна, пряма та непряма. Сформовано узагальнене визначення агресії як форми поведінки людини, що проявляється у навмисних або частково усвідомлених діях, спрямованих на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди іншій особі, групі осіб або самому собі. З'ясовано, що агресивність є будь-якою індивідуальною або колективною дією, яка полягає в спричиненні шкоди фізичному, психічному чи моральному буттю окремих осіб або людських груп та спільнот. Агресивну поведінку визначено як форму зовнішньої активності особистості, що проявляється у свідомих або імпульсивних діях, спрямованих на заподіяння фізичної, психологічної чи іншої шкоди іншій людині або об'єкту, і зумовлена поєднанням емоційних станів, когнітивних установок та особливостей соціальної взаємодії.

Визначено причини та чинники формування агресивної поведінки у підлітків. Серед основних причин агресивної поведінки в цілому визначено проживання у дисфункційній сім'ї, належність до соціально неблагополучного

середовища, пережитий досвід насильства або психотравмуючих ситуацій, наявність психічних розладів, вживання алкоголю або наркотичних речовин, негативний вплив соціального оточення, вплив інформаційного середовища, неадекватну самооцінку. Чинники формування агресивної поведінки підлітків розподілено на дві групи – внутрішні та зовнішні. Внутрішніми чинниками є індивідуально-психологічні та біологічні, зовнішніми оціально-психологічні та ситуативні. Детальний аналіз причин та чинників дозволив встановити зв'язок формування агресивної поведінки з віковими особливостями розвитку підлітків та зовнішніми факторами.

З теоретичної точки зору досліджено психологічні особливості прояву агресивної поведінки у підлітків. Аналіз досліджень вітчизняних та закордонних науковців дозволив визначити, що агресивна поведінка у підлітковому віці проявляється по-різному. Її проявами є булінг, негативні відносини з батьками або іншими членами родини у контексті проявів агресії, агресія в освітньому середовищі, вербальна, фізична та непрямая агресія та ін.

Було організовано та проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків. Емпіричне дослідження передбачало визначення рівня та особливостей прояву агресії у підлітків шляхом визначення рівня агресивності, ворожості та особливостей прояву агресивних реакцій у міжособистісній взаємодії підлітків. Для дослідження використано такі психодіагностичні методики: методику визначення показників та форм агресивної поведінки А. Басса та А. Даркі, методику діагностики ворожості за шкалою Кука-Медлей та методику оцінки агресивності у відносинах А. Ассінгера. До участі у дослідженні було залучено 40 учнів підліткового віку, серед яких 20 дівчат і 20 хлопців. За результатами проведеного дослідження вдалося встановити, що для підлітків найбільш характерними є вербальні форми агресії, підвищене роздратування, образливість та окремі прояви підозрілості. Крім того, результати за методикою А. Басса та А. Даркі дозволили встановити переважання вербальної агресії над фізичною та непрямую, а також визначити, що у хлопців

більш вираженими є відкриті форми агресії, тоді як у дівчат частіше проявляються непрямі та емоційно забарвлені реакції. Аналіз індексів агресивності та ворожості показав переважання середнього рівня показників, однак значна частина респондентів має підвищені значення, що свідчить про наявність групи підлітків із більш стійкими агресивними проявами. За методикою Кука-Медлей встановлено, що у більшості підлітків показники цинізму, агресивності та ворожості перебувають на середньому рівні з тенденцією як до нижчих, так і до вищих значень. Це свідчить про емоційну нестійкість, підвищену чутливість та схильність частини підлітків до негативних форм міжособистісної взаємодії. Результати за методикою А. Ассінгера показали, що для більшості респондентів характерний помірний рівень агресивності у стосунках, однак у частини підлітків виявлено високий рівень агресивності, що може ускладнювати їх взаємодію з оточенням та сприяти виникненню конфліктних ситуацій. У процесі кореляційного аналізу встановлено наявність позитивних взаємозв'язків між показниками агресивності, ворожості, цинізму та агресивності у міжособистісних відносинах. Це підтверджує комплексний характер агресивної поведінки підлітків та взаємозалежність її емоційних, когнітивних і поведінкових компонентів. Результати t-критерію Стюдента також підтвердили наявність гендерних відмінностей у зовнішніх проявах агресії, тоді як рівень внутрішньої ворожості у дівчат і хлопців суттєво не відрізняється.

На основі результатів проведеного емпіричного дослідження та узагальнення теоретичних підходів розроблено психологічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків. Для забезпечення профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків запропоновано комплекс психологічних рекомендацій, спрямованих на розвиток емоційної саморегуляції, формування навичок конструктивного спілкування, зниження рівня ворожості та розвиток умінь конструктивного вирішення конфліктів. Також визначено основні напрями роботи психолога щодо попередження агресивних проявів та створення сприятливого

психологічного середовища у підлітковому колективі. Вони полягають у психоедукації, організації тренінгових занять, групової роботи, роботи з батьками та педагогами тощо.

Таким чином, результати дослідження дозволили встановити, що агресивна поведінка є поширеною серед підлітків. Її прояви можуть призвести до негативних наслідків, тому необхідним є запровадження розроблених рекомендацій, що дозволить зменшити прояви агресивної поведінки, покращити міжособистісні відносини та сприятиме позитивному розвитку підлітків у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Теслик Н. М., Гончаренко А. Р. Агресивність осіб юнацького віку. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 248-251
2. Астремська І.В., Жайворонок Ю.Г. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. *Наукові праці. Соціологія*. Т.225. 2013. №213. С. 111-115.
3. Кобильченко В. В. Дитяча агресивність як актуальна проблема сучасної психології. URL: https://lib.iitta.gov.ua/5791/1/Кобильченко_Вип.7,_2012.PDF (дата звернення: 20.10.2025)
4. Попелюшко Р., Бабич А. Теоретичний аналіз впливу життєвих обставин на прояви агресивної поведінки. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова..* Сер.: 12. 2023. №21 (66). С. 61-67.
5. Зошій І.В., Бобанич А.А. Дослідження агресивності особистості: психолого-педагогічний аналіз. *Теорія і практика управління в умовах суспільних викликів і трансформацій*: матер. доповідей Всеукраїнської наук.-практ. конференції, м. Львів, 06 червня 2019 р. Львів: Львівський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП»». 2019. С.18-21.
6. Шевченко С. В. Психологічні особливості виникнення агресії особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. №5. С. 180-183
7. Вовканич М. В. Соціально-педагогічна освіта та її роль в подоланні насилля в молодіжному середовищі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. №29. С. 33-35
8. Goodnight J. A., Wilhoit S. A., Receveur A. Social Learning Theory and the Development of Aggression. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781119057574.whbva039> (дата звернення: 23.10.2025)

9. Haidu F. A., Vlaice C. Psychological Theories of Aggression. Critical Perspective. URL: https://www.jesm.ro/wp-content/uploads/2021/02/7.ClaudiaVlaicu_JESM-2019-converted.pdf (дата звернення: 23.10.2025)
10. Максим Х. Термінологічна взаємодія “агресія–агресивність” у філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. 2023. №1 (37). С. 100-106
11. Чернописька В. Агресія як детермінуючий чинник протиправної поведінки людини. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. 2023. №2 (38). С. 125-130
12. Aggressive behaviour in children and youth. URL: <https://www.camh.ca/en/health-info/guides-and-publications/aggressive-behaviour-in-children-and-youth> (дата звернення: 30.10.2025)
13. Мазоха І. С. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень феномена агресії та агресивності. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/15.pdf (дата звернення: 30.10.2025)
14. Макаrchук Н. О. Агресія та агресивна поведінка як психічний засіб особистісної саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку. *Проблеми сучасної психології*. 2014. №25. С. 215-227
15. Філософський енциклопедичний словник. URL: <http://slovopedia.org.ua/104/53392/1082554.html> (дата звернення: 05.11.2025)
16. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.
17. Березка С. В., Карпенко Т. В. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі. *Молодий вчений*. 2017. №10.1 (50.1). С. 61-64
18. Шевченко А. А., Селюкова Т. В. Особливості видів агресивної поведінки у курсантів та студентів нуцзу з різним рівнем локусу контролю. *Особистість, суспільство, закон*. Харків, 2021. С. 141-143

- 19.Ворона С. В. Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2019. С. 294-296
- 20.Мелетенко І. Агресивна поведінка та причини її виникнення у дітей старшого дошкільного віку. *Збірник наукових праць*. 2016. №6. С. 77-81
- 21.Le D. T. et al. Personality Traits and Aggressive Behavior in Vietnamese Adolescents. *Psychol Res Behav Manag*. 2023. №16. Pp. 1987-2003
- 22.Yu S., Ma Y., Chao L., Jiang L. Aggressive behavior in adolescent patients with mental disorders: what we can do. *Transl Pediatr*. 2024. №13(12). Pp. 2183–2192
- 23.Вертель А. В., Цумарева Н. В., Романовська Д. Д. Агресивна поведінка підлітків:соціальні норми, булінг та самооцінка. *Наукові перспективи*. 2026. №2 (68). С. 1631-1647
- 24.Коблик В. Особливості виховання в підлітків ціннісного ставлення до праці. *Збірник наукових праць*. 2017. №2. С. 60-70
- 25.Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.А. Лавріненко, М.М. Мельничук, О.Г. Мирошник, Н.М. Мишко, В.Ф. Моргун, Л.Г. Перетятко, М.М. Рева, К.В. Седих, М.М. Тесленко, І.Г. Тітов, Т.Є. Тітова, А.С. Харченко, Н.О. Чайкіна, Т.А. Яновська] ; за ред. К.В. Седих. Полтава : Астроя, 2018. 342 с.
- 26.Мілінчук В., Мілінчук С. Агресивна поведінка як чинник прояву насильства в підлітковому віці. URL: <https://www.inforum.in.ua/conferences/20/52/380> (дата звернення: 20.11.2025)
- 27.Кісіль З. Р. Психологічні особливості агресивності у підлітковому віці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. №1. С. 32-40

- 28.Гладковська Є., Дучимінська Т. Теоретичний аналіз причин виникнення підліткової агресії в сучасному середовищі. URL: <https://www.inforum.in.ua/conferences/21/58/439>(дата звернення: 20.11.2025)
- 29.Босак О. С. Агресивна поведінка у підлітковому віці як соціальна проблема. *Науковий вісник МАУП*. 2016. №49 (1). С. 189-197
30. Zahrt D. M., Melzer-Lange M. D. Aggressive behaviour in children and adolescents. *Pediatric in Review*. 2011. №32 (8). Pp. 325-332
- 31.Бочаріна Н. О., Астаф'єва Т. С. Агресивна поведінка студенської молоді: причини та шляхи профілактики. *Наукові перспективи*. 2023. №11 (41). С. 1140-1151
- 32.Qizi A. Auto-Aggressive Behavior of Adolescents and Socio-Psychological Methods of It's Prevention. *Jurnal Psikologi*. 2025. №2(3), 7.
- 33.Ye D. Y. Video gaming and behavioral disorders associated with mass shootings. *Naval Postgraduate School*. 2020. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/trecms/pdf/AD1126697.pdf>
- 34.Varghese S. B., Phillips C. A. Violent video gaming and aggression in children. *Pediatric Nursing*. 2022. №48(4). Pp. 193 -196.
- 35.Дроздов О.Ю., Скок М.А. Фактори виникнення та розвитку агресивної поведінки. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. №2. С. 58–71.
- 36.Файдюк О. В., Снітко М. А. Сутність соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах. URL: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/5183/document.pdf> (дата звернення: 10.01.2026)
37. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого- педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг. 2014. 312 с.
- 38.Парфанович І., Калаур С., Турчин-Кукаріна І. Діагностика агресивної поведінки підлітків у контексті профілактично-корекційного соціально-педагогічного впливу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2022. №6 (120). С. 26-39

39. Fauzi F. A., Zulkefli N A., Baharom A. Aggressive behavior in adolescent: The importance of biopsychosocial predictors among secondary school students. *Front Public Health*. 2023. №11
40. Borrego-Ruiz., Borrego J. J. Adolescent Aggression: A Narrative Review on the Potential Impact of Violent Video Games. *Psychol. Int*. 2025. №7 (1), 12
41. Castillo-Eito L. et al. How can adolescent aggression be reduced? A multi-level meta-analysis. *Clinical Psychology Review*. 2020. №78
42. Мельнікова С. В., Каткова Т. А., Варіна Г. Б. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у процесі взаємодії з батьками. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. №5. С. 111-116
43. Lopez E. E., Jimenez T. I., Moreno D. Aggressive behavior in adolescence as a predictor of personal, family, and school adjustment problems. *Psicothema*. 2018. №30 (1). Pp. 66-73, 2018
44. Білюченко Ю. М. Агресивна поведінка: психологічний вимір проблеми на прикладах закордонних досліджень. *Актуальні проблеми безпеки життєдіяльності (24 листопада 2021 р.)*. С. 352-355
45. Богдан Ж., Мовчан Я. Гендерна психологія : навчально-методичний посібник для здобувачів другої (магістерської) вищої освіти за спеціальністю 053 Психологія. Харків : Друкарня Мадрид, 2021. 155 с.
46. Вовканич М. Д. Соціально-психологічні особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск №24. С. 34-36
47. Бутузова Л. П., Ломанчук А. Л. Превенція негативних наслідків підліткової агресивності. *Актуальні проблеми безпеки життєдіяльності (24 листопада 2021 р.)*. С. 246-250
48. Тюріна В. О., Ковбасяр О. А. Булінг як вид психологічного насильства у дитячому і підлітковому середовищі. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 290-293

49. Методика діагностики показників та форм агресії Басса-Дарки. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-diaagnostiki-pokaznikov-ta-form-agresii-bassa-darki-23373.html> (дата звернення: 01.02.2026)
50. “Діагностика ворожості” (В. Кук, Д. Медлей; адаптація – Л.Н. Собчик). URL: <http://testik.com.ua/diagnostyka-vorozhosti-v-kuk-d-medlej-adaptatsiya-l-n-sobchyk/> (дата звернення: 01.02.2026)
51. Тест А. Ассінгера (оцінювання агресивності у стосунках). URL: <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=526> (дата звернення: 01.02.2026)

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького)

Прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: "так", "можливо, так", "можливо, ні", "ні".

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Інколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернутись по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчути.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.

31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно "дістають" нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "ніколи не довіряй чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки. *
69. Не сумую із-за дрібниць.

70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.
71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці часто підвищую голос.
74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.
75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

Діагностика ворожості (по шкалі Кука - Медлей)

Інструкція: Уважно прочитайте (прослухайте) судження опитувальника. Варіанти відповідей по всіх судженнях дані на спеціальному бланку. Якщо ви вважаєте, що судження вірно й відповідає вашому поданню про себе й інших людей, то в бланку відповідей напроти номера судження відзначте ступінь вашої згоди з ним, використовуючи запропоновану шкалу:

6 - звичайно,

5 - частково,

4 - іноді,

3 - випадково,

2 - рідко,

1 - ніколи.

Тест

1. Я часто зустрічаю людей, що називають себе експертами, хоча вони такими не є.
2. Мені часто доводилося виконувати вказівки людей, які знали менше, ніж я .
3. Багатьох людей можна обвинуватити в аморальному поведженні.
4. Багато з людей перебільшують значення своїх невдач, щоб одержати співчуття й допомогу.
5. Часом мені доводилося грубити людям, які поводитися невіжливо стосовно мене й нервували мене.
- 6.Більшість людей заводять друзів, тому що друзі можуть бути корисні.
7. Часто необхідно затратити багато зусиль, щоб переконати інших у своїй правоті.
8. Люди часто розчаровували мене.
9. Звичайно люди вимагають більшої поваги своїх прав, чим прагнуть поважати права інших.

10. Більшість людей не порушують закон, тому що бояться бути пійманими.

11. Найчастіше люди прибігають до нечесних способів, щоб не втратити можливої вигоди.

12. Я вважаю, що багато з людей використають неправду, для того щоб рухатися далі.

13. Існують люди, які настільки мені неприємні, що я мимоволі радіюся, коли їх досягають невдачі.

14. Я часто можу відійти від своїх принципів, щоб перевершити свого супротивника.

15. Якщо люди роблять із мною погано, я обов'язково відповідаю їм тим же, хоча б із принципу.

16. Як правило, я запекло відстоюю свою точку зору.

17. Деякі члени моєї сім'ї мають звички, які мене дратують.

18. Я не завжди легко погоджуюся з іншими.

19. Нікого ніколи не турбує те, що з тобою відбувається.

20. Більш безпечно комусь не вірити.

21. Я можу поводитися дружелюбно з людьми, які, на мою думку, чинять невірно.

22. Багато з людей уникають ситуацій, у яких вони повинні допомагати іншим.

23. Я не засуджую людей за те, що вони прагнуть привласнити собі все, що тільки можна.

24. Я не звинувачую людину за те, що він у своїх цілях використовує інших людей, що дозволяють йому це робити.

25. Мене дратує, коли інші відривають мене від справи.

26. Мені б сподобалося, якби злочинця покарали його ж злочином.

27. Я не прагну сховати погану думку про інших людей.

Тест А. Ассінгера (оцінювання агресивності у стосунках)

Підкресліть відповідь: I. Чи схильні Ви шукати шляхи до примирення після чергового службового конфлікту?

1. Завжди.
2. Інколи.
3. Ніколи.

II. Як Ви поведетесь у критичній ситуації?

1. Переживаєте внутрішнє кипіння.
2. Зберігаєте спокій.
3. Втрачаєте самоконтроль.

III. Яким вважають Вас колеги?

1. Самовпевненим та заздрисним.
2. Дружелюбним.
3. Спокійним і незаздрисним.

IV. Як Ви відреагуєте, якщо Вам запропонують відповідальну посаду?

1. Приймете її з деякими побоюваннями.
2. Погодитесь без коливань.
3. Відмовитесь від неї заради особистого спокою.

V. Як Ви будете поводитись, якщо хтось із колег без дозволу візьме з Вашого столу папір?

1. Отримає від Вас «на горіхи».
2. Змусите повернути.
3. Запитаєте, чи не потрібно йому ще що-не-будь.

VI. Якими словами Ви привітаєте чоловіка (дружину), якщо він (вона) повернувся з роботи пізніше, ніж звичайно?

1. «Що це тебе так затримало»?
2. «Де ти стирчиш допізна»?
3. «Я вже почав (почала) хвилюватися».

VII. Як Ви поведетесь за кермом автомобіля?

1. Чи намагаєтесь обігнати машину, яка «показала Вам хвіст»?
2. Вам байдуже, скільки машин Вас обігнало.
3. Помчитесь з такою швидкістю, щоб ніхто не наздогнав Вас.

VIII. Якими Ви вважаєте свої погляди на життя?

1. Збалансованими.
2. Легковажними.
3. Досить категоричними.

IX. Які заходи Ви вживаєте, якщо не все вдається?

1. Намагаєтесь перекласти провину на іншого.
2. Примиряєтесь.
3. Стаєте надалі обережнішим.

X. Як Ви відреагуєте на фейлетон про випадки розпущеності серед сучасної молоді?

1. «Час уже заборонити їм такі розваги».
2. «Потрібно створити для них можливість організовано і культурно відпочивати».
3. «І чого ми стільки з ними клопочемось?»

XI. Що Ви відчуваєте, якщо посаду, яку Ви хотіли обійняти, посів інший?

1. «І навіщо я на це нерви витрачав»?
2. «Напевне, його фізіономія шефу приємніша».
3. «Можливо, в мене це вийде наступного разу».

XII. Як Ви переглядаєте страшний фільм?

1. Боїтесь.
2. Нудитесь.
3. Отримуєте справжнє задоволення.

XIII. Якщо через дорожню пробку Ви запізнюєтесь на важливу нараду?

1. Будете нервувати під час засідання.
2. Спробуєте викликати поблажливість партнерів.

3. Засмутитесь.

XIV. Як Ви ставитесь до своїх спортивних успіхів?

1. Обов'язково намагаєтесь виграти.
2. Цінуєте задоволення відчути себе знову молодим.
3. Дуже сердитесь, якщо не щастить.

XV. Як Ви вчините, якщо Вас погано обслуговували в ресторані?

1. Стерпите, уникаючи скандалу.
2. Викличете метрдотеля і зробите йому зауваження.
3. Звернетесь зі скаргою до директора ресторану.

XVI. Як Ви будете поводитись, якщо Вашу дитину образили в школі?

1. Поговорите із вчителем.
2. Влаштуєте скандал батькам «малолітнього злочинця».
3. Порадити дитині дати відсіч.

XVII. Яка, на Вашу думку, Ви людина?

1. Середня.
2. Самовпевнена.
3. Пробивна.

XVIII. Що Ви відповісте підлеглому, з яким зіткнулись у дверях установи, якщо він почав просити вибачення?

1. «Вибачте, це моя провина».
2. «Нічого, пусте».
3. «А уважнішим Ви бути не можете?!»

XIX. Як Ви відреагуєте на статтю в газеті про випадки хуліганства серед молоді?

1. «Коли ж нарешті будуть прийняті конкретні міри?!»
2. «Потрібно ввести тілесні покарання».
3. «Неможна все звалювати на молодь, винні й вихователі!»

XX. Уявіть, що Вам доведеться заново народитись, але вже твариною. Яку тварину Ви оберете?

1. Тигра чи леопарда.

2. Домашню кішку.

3. Ведмедя.

Тепер уважно перегляньте підкреслені відповіді. Додайте номери відповідей.